SUBHİ EDHEM'İN *BEŞER* VE *TABİAT* DERGİSİNDEKİ BİLİMSEL VE ELEŞTİREL YAZILARI

SCIENTIFIC AND CRITICAL ARTICALS OF SUBHİ EDHEM IN THE MAGAZINE OF BEŞER *VE* TABİAT

Bilal YURTOĞLU
Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, byurtoglu@kastamonu.edu.tr

Makale Bilgisi
Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 2 Eylül 2021
Kabul edildiği tarih: 20 Ekim 2021
Yayınlanma tarihi: 28 Aralık 2021

Article Info
Type: Rechearch article
Date submitted: 2 September 2021
Date accepted: 20 October 2021
Date published: 28 December 2021

Anahtar Sözcükler
Osmanlı Kültürü; Subhi Edhem; Beşer ve Tabiat Dergisi; İsmail Hakkı Çelebi; Dârülfünûn

Keywords
Ottoman Culture; Subhi Edhem; Beşer ve Tabiat Journal; İsmail Hakkı Çelebi; Dârülfünûn

DOI
10.33171/dtcfjournal.2021.61.2.4

Öz

Beşer ve Tabiat, işgal altındaki Osmanlı Türkiyesi'nde 7 Ağustos-11 Eylül 1919 tarihleri arasında, haftalık olarak beş sayı yayınlanabilmiş popüler bir bilim dergisidir. Dergi, son dönem Osmanlı bilginlerinden Subhi Edhem tarafından çıkarılmış olup onun son eseridir. Dergide doğabilimleri, felsefe, sosyoloji, ekonomi, coğrafya, hukuk, sanat, müzik, antropoloji, dil, biyografi ve dönemin Osmanlı bilim, eğitim ve kültür hayatına yönelik haber ve eleştiriler gibi çok farklı alanlara ilişkin yazılar bulunmaktadır. Resim ve fotoğraflar içeren dergi, işgal altındaki Osmanlı Türkiyesi'ndeki düşünce ve kültür hayatını göstermesi açısından önemli bir tarihsel belgedir. Dergideki yazıların önemli bir kısmı Subhi Edhem'e aittir. Askeri veteriner olan Subhi Edhem, başta doğabilimleri olmak üzere bilimlerin her dalına ilgi duymuştur. Felsefeyle de ilgilenenen Subhi Edhem, çağdaş bilimsel ve felsefi görüşleri popülarize eden çok sayıda eser kaleme almıştır. Döneminin çok yazan, çok okunan yazarlarından olduğu anlaşılan Subhi Edhem bazı bilimsel-felsefi dergiler de çıkarmıştır. Uzun ömürlü olmayıp kısa süre sonra kapanan bu dergilerden sonuncusu Beşer ve Tabiat'tır.

Bu makalede dergi ve içeriği tanıtıldıktan sonra Subhi Edhem'in çeşitli dallarıyla doğabilimleri, bu bilimlerin İslâm dünyası, Osmanlılar ve Avrupa kültüründeki tarihi, doğabilimlerin okullarda nasıl öğretilmesi gerektiği, dönemin önemli eser ve bilginlerinin yanı sıra Darülfünûn konusundaki çok önemli bilimsel eleştirilerini içeren makaleleri incelenip değerlendirilerek zihniyetinin çeşitli yönleri ortaya çıkarılmaktadır.

Abstract

Beşer ve Tabiat was a popular scientific journal that only five issues were published weekly between 7 August and 11 September 1919 in the occupied Ottoman's Turkey. The magazine was published by Ottoman scholar Subhi Edhem and was his latest work. The journal contains articles on many different areas such as natural sciences, philosophy, sociology, economy, geography, law, art, music, anthropology, language, biography and news and criticism about the Ottoman's scientific, educational and cultural life of the period. The journal containing pictures and photos, is an important historical document in terms of demonstrating the intellectual and cultural life in the occupied Ottoman Turkey. An important part of the articles in the magazine belongs to Subhi Edhem. Subhi Edhem, a military veterinarian, was interested in all branches of science, especially natural sciences. Also interested in philosophy, Subhi Edhem has written many works popularizing contemporary scientific and philosophical views. Subhi Edhem, who is understood to be one of the most read writers of his period, also published some scientific-philosophical journals. The last of these magazines, which did not last long and was closed after a short time, is Beşer ve Tabiat.

In this article, after the journal and its content are introduced, various aspects of Subhi Edhem's mentality is going to be revealed by examining and evaluating his writings about natural sciences with its different branches and their history and criticism of important works and scholars of the period, as well as very important scientific criticism about Darulfünun.

Giriş

Bilim ve düşünce tarihimizin Osmanlının son döneminde yaşayan dikkat çekici kişilerinden biri Subhi Edhem'dir. Biyografik bilgileri oldukça eksik olan Subhi Edhem'in doğum tarihini 1880'ler olarak gösterip ölüm tarihini 1923 olarak tespit eden çalışmalar vardır (Odabaşı, 2006, s. 263-264). 1908'de Askerî Baytar Mektebi'nden mezun olduğu, 1919'da aynı okulda hocalık yaptığı, aynı yıl Almanya'ya gönderilip bir süre sonra döndüğü, fakat ardından tekrar geri giderek 1922'de orada öldüğü söylenmektedir (İhsanoğlu, Şeşen, Bekar, Gündüz ve Bulut, 2006, C. 1, s. 657). Bilimsel kişiliğinin oluşumunda hocaları İsmail Hakkı Çelebi (1873-1939) ve Osman Nuri Eralp'ın (1876-1940) çok önemli katkıları olmuştur. İleri düzeyde Fransızca, Almanca [ve Latince] bildiği anlaşılan Subhi Edhem, bilimlerin her dalıyla ve filolojiyle ilgilenmiş, zorlu kuramsal bilgileri herkesin rahatlıkla okuyup anlayabileceği tarzda vülgarize edebilmesi sayesinde [yaşadığı dönemde] doğa ve yaşambilimleriyle ilgilenenlerin aradıkları bir yazar haline gelmiştir (Demir, 2010b, s. 248-249).

Subhi Edhem, bir yandan Manastır Askerî İdâdisi, İstanbul Rehber-i İttihâd-ı Osmanî Lisesi, Askeri Baytar Mektebi gibi okullarda tabiiyât ve tarih-i tabii yani doğa bilimleri hocalığı yaparken diğer taraftan da çok yoğun bir yayın faaliyeti içine girmiştir. Yazarın *Darvenizm* (Manastır 1327), *Ulûm-ı Tabiiye Lügati* (Manastır 1327), *Lamarkizm* (Dersaadet 1330), *Tarih ve Müverrihler* (Selanik 1328), *Sosyoloji* (Manastır 1327), *Hayat ve Mevt* (İstanbul 1329-1330), *Fen Adamları* (Dersaadet 1917), *Bergson ve Felsefesi* (Dersaadet 1919), *İlm-i Nebâtât Tarihi* (İstanbul 1917), *İlm-i Hayvânât-ı Umûmiye Medhal* (İstanbul 1918), *Tıbbî ve Ziraî İlm-i Nebatât Dersleri* (Dersaadet 1333), *Nevsâl-i Baytarî* (İstanbul 1918), *Musâhabeler* (yazarın bazı eserlerinde atıf yaptığı ancak yayın yeri ve tarihi bilinmeyen eseri) adlarında basılmış kitapları vardır. Yine farklı eserlerinde yaptığı göndermeler sayesinde *İlm-i Hayvanât Dersleri*, *Kâinatın Muammaları*, *Goethe ve Schillerin Hayat ve Kitapları*, *Dimağ ve Bünyesi*, *İlm-i Teşrih Tarihi* ve *İlm-i Hayat Tarihi* adlarında yayınlanmamış kitapları olduğu

anlaşılmaktadır (Alkan, 1989, s. 51-52).[1]

Subhi Edhem, sözü edilen bu yapıtları ve diğer çalışmalarıyla Türkçe bilim tarihi literatürünü büyük ölçüde geliştirip çeşitlendirmiştir. Eserleriyle bilim tarihinin, özellikle de doğa bilimleri tarihinin bütün alanlarında Batılı tarihçilerce üretilmiş bilgi birikimini Türkçeye aktarmayı amaçlamıştır. Bilim tarihinin gerektirdiği ölçüde felsefe tarihi bilgileri de içeren eserleri Yeni Türk Alfabesi'ne aktarıldığında bugün bile kolaylıkla okunulabilir ve kullanılabilir niteliktedir.[2] Bilimsel gelişme ve dönüşme sürecinin kesintisel değil sürekli olduğu görüşünü savunduğu anlaşılan Subhi Edhem, yazdığı eserlerde çok önemli Fransızca ve Almanca bilim tarihi ve felsefe tarihi kaynakları kullanmış ve bunların listelerini vermiştir. Sadece genel ve özel bilim tarihleri yazmakla yetinmeyen Subhi Edhem, bir bilime giriş ancak tarih bilmekle mümkündür, diyerek tarih bilimi ve Durkheim'in (1858-1917) düşünceleri

[1] Bununla birlikte, Subhi Edhem'in 1910-1911 (1327) civarında Manastır'da formalar halinde yayımlamaya başladığı *Ulûm-ı Tabiiye Lügati* adındaki eserini bu tarihte kitaplaştırıp kitaplaştırmadığı bilinmemekteyse de 1917'de Dersaadet'te kitaplaştırıldığı kesindir. Nitekim 1917 nüshasının "Bir İzah" başlıklı önsözünde kendisi, "bu lügati bundan yedi sene evvel Manastır'da neşre başlamıştım. Levazım-ı tabiyenin eksikliği bir senede ancak on üç formanın basılabilmesine müsaade etti" demektedir (Fındık 2006, s. 9). Yine İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda kayıtlı nüshada *Musâhabelerim* isimli 32 sayfalık kitabın Dersaadet'teki basım tarihinin 1917 olduğu görülmektedir (Subhi Edhem, 1917). Yazarın *Sosyoloji* isimli eserine gelince, zannedildiği gibi Osmanlı Türkiyesindeki ilk telif sosyoloji kitabının Ziya Gökalp'in Darülfünun'da verdiği derslerin notlarından derleyerek 1913'te yayımlattığı *İlm-i İctimâi* değil Subhi Edhem'in *Sosyoloji* adlı kitabı olduğunu ortaya koyan yeni bir araştırmanın gösterdiği üzere, kitabın basım tarihi 1327 tarihi değil 1328 yılıdır (Sadigova, 2020, s. 67).

[2] Subhi Edhem'in Osmanlıca kaleme aldığı eserler üzerine çeşitli bilimsel incelemeler yapılıp tezler hazırlandığı ayrıca bazılarının latinize edilip sadeleştirilerek günümüz kültür yaşamının istifadesine sunulduğu görülmektedir. Sözgelimi *Darvenizm* adlı eseri Alkan tarafından incelenmiştir. Buna göre, Subhi Edhem, II. Meşrutiyet döneminde, toplumsal çevreden gelebilecek tehlikeleri umursamaksızın kaleme aldığı kendi tercih ettiği Osmanlıca okunuşuyla *Darvenizm* adlı kitabı ve diğer yazılarıyla birlikte Darwin'i ve Evrim literatürünü Osmanlılara tanıtan başlıca isimdir Aynı yerde tanıtılan, konuyla ilgili diğer bir eseri *Lamarckizm*, doğa felsefesiyle uğraşanların Darwin ismini bilmelerine karşın Lamarck'ın adının fazla bilmedikleri gerekçesiyle *Felsefe Mecmuası*'ndaki tefrikalarının bir araya toplanmasıyla oluşturulmuştur (Alkan, *2009*). Subhi Edhem bu eserinde, bilim çevrelerinde fazla önemsenmediğini ifade ettiği Lamarck'ın, bu vesileyle çalışmalarını ayrıntılı tanıttığı Cuvier'le tartışmalarına değinmiş, Lamarck'ın adına adeta Cuvier'le hesaplaşmış ve "*ulûm-ı tabiyenin Auguste Comte'u*" olarak vasfettiği Lamarck'ın bilim tarihindeki yeri ve önemine değinmiştir (Kalaycıoğulları, 2013). Rehber-i İttihâdi-i Osmânî Lisesi'nde doğa tarihi öğretmenliği yaparken 1914 yılında kaleme aldığı *Hayat ve Mevt* toplam kırk sekiz sayfalık bir eserdir (Demir ve Uymaz, 2013). 1917 tarihli *Fen Adamları* adlı eserinde Rönesans döneminden itibaren Avrupa'da bilim ve felsefenin gelişimine büyük katkıları olan otuz dört bilim adamının bilimsel çalışmaları anlatılmaktadır (Demir, 2010a). Bu eser yakın tarihli bir çalışmada hem bilim tarihi bakımından değerlendirilmiş hem de latinize edilmiştir (Dinçer, 2019). Yanlışlıkla Fransız tarihçi Numa Denis Fustel de Coulanges (1830-1889) tarafından yazılan bir eserin Subhi Edhem tarafından çevirisi olduğu söylenen *Tarih ve Müverrihler* de çeşitli biyografik ve bibliyografik notlar eşliğinde günümüz Türkçesine uygun bir sadeleştirmesi yapılarak yayınlanmıştır (Subhi Edhem, 2021). Bir edebiyat çalışmasında, Türkiye'deki ilk yaşam bilimleri ansiklopedisi sayılabilecek ancak tamamlanamayıp çok eksik kalmış *Ulûm-ı Tabiiye Lügati* adındaki eserinin transliterasyonu yapılmıştır (Fındık, 2006).

çerçevesinde sosyolojiyle ilgilenmiştir. Yazdığı küçük bir eserde, bilimci (*scientizm*) bir yazar olmakla birlikte bilime karşı olan Bergson öğretisini, muhtemelen hem kendisi hem de onun evrimci anlayışı dolayısıyla, Türkiye'ye tanıtmıştır (Demir, 2007, C. 3, s.149-163).[3]

Yazdığı kapsamlı eserlerle Türkiye'de bilim tarihi bilincinin uyanmasında ve bilim tarihinin gelişmesinde önemli rol oynayan (Demir, 2006, s. 54). Subhi Edhem'in, II. Meşrutiyet döneminin ismi bugün kolay kolay hatırlanmayan en üretken aydın yazarlarından biri olduğu görülmektedir. Çok sayıda kitabının yanı sıra çeşitli süreli yayınlarda pek çok makalesi bulunmaktadır. Bu dergilerden biri Nisan-Mayıs 1910'da yayınlanan *Hüsn ve Şiir*'dir. Burada kendisine ait olduğu kesin olarak bilinen *Ulûm-ı Tabiiye Lügati*'nin "İsmail Subhi Bey" adıyla yapılan tanıtımına bakılırsa, hangisinin asıl ismi olduğu belirlenememekle birlikte, yazarın "Subhi Edhem" dışında söz konusu adla da yazıları olduğu anlaşılmaktadır. Subhi Edhem'in bunun dışında, bazılarının yazı kurulunda yer aldığı *İzmir*, *Neyyir-i Hakikat*, *Muhit-i Mesaî*, *Yeni Felsefe Mecmûası*, *Genç Kalemler*, *Felsefe Mecmûası*, *Serbest Fikir*, *Zekâ*, *Yeni Dünya*, *Servet-i Fünûn*, *Büyük Duygu* dergilerinde yayınlanmış birçok yazısı bulunmaktadır (Odabaşı, 2007a, *s.* 18-20).

Subhi Edhem sadece dönemindeki dergilerde çeşitli yazılar kaleme almakla kalmamış aynı zamanda kendisi de bazı dergiler çıkarmıştır. Yukarıda anılan *Hüsn ve Şiir*'in iki kurucusundan biridir. Bunun dışında biri *Tabiat* diğeri *Beşer ve Tabiat* adını taşıyan iki dergi daha çıkarmıştır. Kurucusunun Subhi Edhem, sorumlu müdürünün Raif Hikmet olduğu belirtilen *Tabiat* dergisinin çeşitli felsefî telif yazılar ve Feurbach (1804-1872), Wundt (1832-1920), Haeckel (1834-1919), Comte (1798-1857) ve pozitivizmine ilişkin tercümeler içeren bilinen ilk ve tek sayısı 10 Temmuz 1327 tarihlidir (Odabaşı, 2007a, s. 21-24).

Subhi Edhem'in çıkardığı üçüncü ve son dergi, İstanbul'da 7 Ağustos - 4 Eylül 1919 tarihleri arasında Perşembe günleri haftalık olarak yayınlanmış *Beşer ve Tabiat*'tır. Bibliyografik kaynaklarda dört sayı gösterilen (Duman, 1986, s. 45) dergi gerçekte 11 Eylül 1919 tarihli son nüshasıyla birlikte beş sayıdır.[4] İstanbul'da ilk üç sayısı Necm-i İstikbâl Matbaası'nda, son iki sayısı Matbaa-i Orhaniye'de basılıp *idârehânesi Bâb-ı Âlî Câddesi Meserret Oteli karşısında* şeklinde kaydedilen ve fiyatı

[3] Subhi Edhem'in Bergson felsefesiyle ilgili bu eserinin çevriyazı ve sadeleştirmesi yapılmıştır (Subhi Edhem, 2014).

[4] Teşekkür: *Beşer ve Tabiat*'in ulaşamadığım beşinci sayısının dijital nüshasını gönderme nezaketinde bulunan değerli akademisyen sayın Doç. Dr. İsmail Arda Odabaşı'na şükranlarımı sunarım.

yedi buçuk kuruş olan derginin *sâhibi ve muharriri* Subhi Edhem, *müdîri* ise Şevket Mehmed Ali olarak görülmektedir. Her sayısı on altı sayfa olan ve yer yer resim, fotoğraf ve şekiller içeren derginin mottosu *görmek için doğdum bakmak için doğruldum* şeklindedir. Bu makalede, daha önceki başka bir yayında çok genel olarak başarılı bir biçimde tanıtılmış olan (Odabaşı, 2007b, s. 18-32) *Beşer ve Tabiat* dergisinde kaleme aldığı bilim tarihine dair yazılarının yanı sıra eğitim ve kültür tarihimizle ilişkilendirilebilecek eleştiri yazıları incelenip değerlendirilerek söz konusu yazıları bağlamında Subhi Edhem fikriyatının farklı yönleri okuyucuya gösterilmeye çalışılacaktır.

Dergi ve İçeriği*: Beşer ve Tabiat Haftada Bir İntişâr İder Fennî "Prensip" Gazetesidir*

İlk sayıda haftalık bilimsel (*fennî*) bir dergi olarak tanıtılmış olsa da derginin içeriğinin çok farklı alanlara ilişkin yazılardan oluştuğu görülmektedir. Dergide bilim ve bilim tarihi, felsefe, ahlak, hukuk, ekonomi ve politikaya ilişkin makalelerin yanı sıra bazı Batılı klasik müzisyenlerin biyografileri ve yapıtlarının anlatıldığı sanat, Avrupalı kavimlerin tarihi ve psikolojik özelliklerinin tanıtıldığı antropoloji, yetenekleri ve toplumsal yaşama katılma gereklilikleri açısından kadın sorununun ele alındığı yazılar bulunmaktadır. Bunun dışında dergide ülkemizde bilimin, bilim adamlarının, başta Darülfünun olmak üzere dönemin eğitim kurumları ve bilimsel yayınların durumuna ilişkin haberler ve özellikle eleştirilerini içeren yazılara, hatta sadece son sayıdaki tefrikayla sınırlı kalsa da okuyuculara Latince öğretmeyi amaçlayan bir bölüme de rastlanmaktadır.

Sahibi Subhî Edhem ile müdürü Şevket Mehmet Ali'nin dışında dergide yazar olarak adı geçen kişiler Tevfik Remzi Bey, Henri Poincaré, Gustave Le Bon, Atıf Şinasi, Edhem Nejad, Ali Baha ve Ferîdun Necdet'tir. Derginin "Mûsîkî Tetebbuları" köşesinde yer alan "Wagner ve Eserleri" (*Beşer ve Tabiat*, 4, s. 54-58) ile "Gluck ve Eserleri" (*Beşer ve Tabiat*, 5, s. 71-73) başlıklı biyografik yazılar, ikincisinin sonundaki imza/ifadeden, İşkodra dukası Duc Jean soyundan gelen ve Arnavutluğun fethiyle (1478) bir kısmı Osmanlı hizmetine girip Müslüman olan Dukakinzâde ailesinden olduğu anlaşılan (Özcan, 1994, C. 9, s. 550; Ş. Sami, 1996, C. 3, s. 2181) Dukakinzâde Feridun Necdet'indir. Ali Baha'nın derginin "Sanat ve Felsefe" köşesindeki yazıları "İnsan Olmak" (*Beşer ve Tabiat*, 4, s. 51-52) ve "Hayvan ve Felsefe" (*Beşer ve Tabiat*, 5, s. 67-69) başlığını taşımaktadır. Edhem Nejad'ın (1883-1921) sancakların ardından kazalarda da açıldığını söyleyip bir türlü beklenen faydayı sağlamadığı tespitini yaptığı dönemin öğretmen okulları (*Dâru'l-Muallimîn*) ve

özellikle de bütçe, donanım, imkân bakımından Avrupa'dakilerden farklı olmamakla birlikte "*gitgide bir dâru'l-hayr mahiyetini almağa temâyül ediyor*" dediği İstanbul Dâru'l-Muallimîni hakkındaki eleştiri ve önerilerini içeren tek yazısı "Âlî ve İbtidâî Daru'l-Muallimlerimizde" (*Beşer ve Tabiat*, 3, s. 41-43) başlığını taşımaktadır. İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve İspanyollar hakkında sırasıyla "*Cerman ve Fransız istilası …tabındaki …hasletleri izâle etti*", "*seciyelerinden birisi de seriu'l-intikâl olmalarıdır*", "*onların mükâlemeleri-conversasioni karılar hamamına benzer*", "*boğa güleşleri kalblerinde zalim bir nüktenin mevcudiyetini irae ider*" gibi ilginç ifadelerin görüldüğü "Milletlerin Seciyeleri Hakkında Kant'ın Mülahazaları" adlı "*Kant antropolojisinden müstahrec*" notuyla yayınlanan makalenin yazarı Atıf Şinasi'dir (*Beşer ve Tabiat*, 3, s. 40-41).

"Toplumların kaderini psikolojik ve ekonomik yasalar belirler, toplumun gücü üretimi kadardır, parasının değeri düşük olan toplum daha çok mal satar, ulaştırma başlı başına ekonomik zenginlik kaynağıdır, dışalımı dışsatımından fazla olan ülke borca mahkûmdur, korumacılık zararlıysa da sanayisi zayıf ülkeler uygulayabilir, fakir ülkelerde çalışma saatlerinin azlığı ülkede yoksulluğu artırır" gibi ekonomik yaşamın çoğunluk ve hükümetler tarafından bilinmesi gereken temel ilkelerini on iki maddede dile getiren yazı "İlm-i İktisâd Hakkında İki Sahîfelik Küçük Bir İlm-i Hâl" başlığını taşımaktadır (*Beşer ve Tabiat*, 3, s. 38-39). Mütercimi belirtilmeyen bu makalenin yazarı, son dönem Osmanlı düşüncesini derinden etkilemiş, özellikle Fransa'da tanıştığı Abdullah Cevdet (1869-1931) tarafından birçok eseri Osmanlıcaya tercüme edilmiş Gustave Le Bon'dur (1841-1931) (Ülken, 2005, s. 246-256). Bilginlerin karakterleri, çalışma tarzları, zihniyetleri hakkında bizzat kendilerinin kaleme aldıkları yazıların nadir örneklerinden biri olarak "*son asrın en büyük riyâzî, alîm ve feylesoflarından*" şeklinde tanıtılan Henri Poincaré'den (1854-1912) "Âlimler" adıyla aslına dikkat edilerek yapıldığı söylenen tercüme-makalenin mütercimi Doktor Tevfik Remzi [Kazancıgil] Bey'dir (1894-1964). Yazıda "*mündericâtımızın çokluğuna mebni Poincaré'nın hayâtını gelecek nüshada yazacağız*" deniyorsa sonraki sayılarda böyle bir biyografiye rastlanmamaktadır (*Beşer ve Tabiat*, 2, s. 25-28).

Dergideki yazıların bazılarında derginin müdürü Şevket Mehmed Ali'nin imzası bulunmaktadır. Yazar "Hukukun Menşe'leri" başlıklı yazısının ilk bölümünde hukuku talîlî (*deductive*) bir yöntemle mutlak ve ezeli kabul eden ve buna karşılık istikraî (*inductive*) bir yönteme dayanarak mutlak değil ihtiyaç ve tecrübenin meydana getirdiğini ileri süren iki görüşe ayırarak, bunları "Hukukda Tasavvuf Mezhebi yahud Hukuk-i İlahiye Nazariyesi" ve "Tabiî Hukuk Mezhebi" ara başlıkları

altında tarihî bir bakışla incelemektedir (*Beşer ve Tabiat*, 2, s. 23-25). Yazının ikinci bölümünde "*tabiî hukuk nazariyesi irâdenin muhtâriyeti[görüşü]ne*" dönüştü denilerek "İrâde Nazariyeleri" alt başlığı altında teorinin on sekizinci yüzyıldaki örnekleri anlatılmaktadır (*Beşer ve Tabiat*, 3, s. 35-36). Yazarın Lykurgos, Dracon, Solon gibi örnekler üzerinden eski Yunan hukukunu ele alan yine aynı alanla ilgili başka bir yazısı "Hukuk Tarihinden Bir Parça Eski Yunanlılar" başlığını taşımaktadır (*Beşer ve Tabiat*, 4, s. 49-51).

Şevket Mehmed Ali'nin sonraki üç yazısı kadınlar hakkındadır. Kadın yaşamının erkeklere göre durumunun uygarlıkların ilerlemesi ve çökmesiyle ilgili olduğunu vurgulayıp İslâm uygarlığının parlak dönemlerinde İslâm kadınlarının yüksek kürsülere sahip olup meclislerde erkeklerle ilmi ve edebi tartışmalarda bulunacak kadar aynı seviyede olduklarını ileri süren, fakat çöküş devirlerinde harem dairelerine sokulduklarını belirten ilk yazısı "Kadınlar Âlemi" başlığını taşımaktadır. Kadınların hukuken erkeklerle eşitliği tartışılamaz ve bunu tartışmak suçtur. "*Beşer ve Tabiat nisvân hayâtının maddî ve manevî teâlîsi için çalışmağı ilmi ve aynı zamanda vatanî bir vazîfe telakkî ider*" denilen yazıda Dâru'l-Fünûn Hukûk Fakültesi'nin yakın zamandaki bir kararla kapılarını kız öğrencilere açması övülmekte buna karşılık Tıp Fakültesi'nin bu konudaki kararsızlığı eleştirilmektedir. Aynı sayfada "Tahattur" başlığı altında bu kez, bu makalenin dizgisinin tamamlandığı sırada Tıbb Fakültesi yönetim kurulunun olağanüstü toplanarak fakülteye kadın öğrenci alınmasını esastan ve oy birliği ile kabul etmesinden ve bu yıldan itibaren bu kararın uygulanacak olmasından duyulan memnuniyet dile getirilmektedir (*Beşer ve Tabiat*, 3, s. 43-44). Köleliğin erkekler için kalktığını ancak kadınlar için devam ettiğini, Batı'da on sekizinci yüzyılda kadınları kölelikten kurtarmaya giden bir yolun açıldığını, Doğunun bu konuda da Batının gerisinde kaldığını, bugün kadınların ülkemizde toplumsal yaşama girmelerinin büyük bir ihtiyaç haline geldiğini söyleyen "Kadınlar Âlemi" köşesindeki ikinci yazının alt başlığı "İctimâî Hayâtda Kadın"dır (*Beşer ve Tabiat*, 4, s. 52-54). Yazarın derginin yine aynı köşesinde "Kadınlarda Kâbiliyet" alt başlığı ile yer alan üçüncü yazısında, kadınların sadece bir alanda değil diplomasi, politika, sanat, edebiyat, bilim hatta gerektiğinde Fransız İhtilalı gibi devrimler başta olmak üzere her alanda erkekler kadar yetenekli olduğu ve onların yaptıklarını yapma güçleri bulunduğu çeşitli tarihsel örneklerle anlatılmaktadır (*Beşer ve Tabiat*, 5, s. 69-71).

Subhi Edhem'e gelince, *Beşer ve Tabiat* dergisindeki adı açıkça belirtilen yazıları birinci sayıdaki "Bizde Tabîiyat", ikinci sayıdaki sonunda adı görülmese de bu yazının devamı olan "Bizde Tabîiyât Kitâbları" ile "Ahlâk Umdeleri"; üçüncü sayıdaki "Bizde Tabîiyât Dersleri", "Hükûmetin Menşeî", dördüncü sayıdaki "Ahlâk Nazariyeleri" ile beşinci ve son sayıdaki "Bir Cevâb", önceki sayıdakinin devamı olan "Ahlâk Nazariyeleri" ve "Latince Dersleri"nden ibarettir. Diğer taraftan derginin özellikle birinci sayısında yukarıda belirtilenlerin dışında yazar adı bulunmayan birçok önemli makale yer almaktadır. Subhi Edhem'in adı zikredilen "Bizde Tabîiyat" başlıklı yazısı dışında birinci sayının hiçbir makalesinde yazar adı bulunmadığı ve bunların derginin söz konusu sayısındaki yazıların çoğunluğunu oluşturduğu görülmektedir. Birinci sayıdaki bu yazılar şunlardır: "Tekâmül Nazariyesinin İstinâd İttiği Kânûnlar", "Hayât Mübârezesinin Kânûnı ve Siyâsî Secîyesi", "Mâddenin İndirâsı Hakkında Fikrler", "Handenin Şekli ve Sebebi", "Japonlarda Dîn", "Yol Almış Akîdeler: Sosyalizm", "Meşhûr Tabîiyât Âlimleri: Helmolç". Diğer sayılardaki isimsiz makalelere gelince, ikinci sayıdakiler "Târîh-i Tabîi: Bel Kemikli Hayvânların Üçünci Gözi", "Dâru'l-Fünûnumuzun Hâli"; üçüncü sayıdakiler ise, "Mühimm Bir Zîyâ: Ernst Hekkel", "Avrupa'da İlk Kavimler", "Târîh Devresinde Avrupalıların Hicreti" başlığını taşımaktadır. Bunlara bazı sayılarda oluşturulan "Küçük Şeyler" köşesi içinde duyurulan basın, eğitim, kitap vb. gibi alanlara dair kimi eleştirel haber yazılarını da eklemelidir. Yazarı belirsiz yazıların çoğunluğunun birinci sayıda yer alması ve daha da önemlisi evrim teorisinin ilkeleri, parazitoloji, hayvan anatomisi, çeşitli bilginlerin biyografileri, sosyalizm vb. gibi doğrudan çalışma ya da ilgi alanları içindeki konuları içermesinden hareketle bu yazıların sahibinin Subhi Edhem olduğuna hükmedilebilir. Yine ona ait olmasına rağmen, sırasıyla ilk üç sayıda yer alan "Bizde Tabîiyat", "Bizde Tabîiyât Kitâbları","Bizde Tabîiyât Dersleri" yazı dizisinin ikincisinin sonunda adının belirtilmemiş olması da bu hükmü destekleyici bir ayrıntı olarak kabul edebilir.[5] Dolayısıyla bu makalede Subhi Edhem'in bilim, bilim tarihi yazıları ve eleştirilerinden söz edilirken söz konusu hükümden hareket edilecektir.

[5] Odabaşı, bunlardan sadece, birinci sayıdaki "Tekâmül Nazariyesinin İstinâd İttiği Kânûnlar", "Hayât Mübârezesinin Kânûnı ve Siyâsî Secîyesi", "Mâddenin İndirâsı Hakkında Fikrler" ile üçüncü sayıdaki "Mühim Bir Zîyâ: Ernst Hakkel" adlı yazıların Subhî Edhem'e ait olduğu kanaatindedir (Odabaşı, 2007b, s. 22-23, 26).

Dergi Politikası: *Avrupa Medeniyet Âlemini Yaratan Fenndir...Bunun Hâricinde Her Şey Tâlî ve Boşdur*.

Derginin "Mesleğimizin Ana Hatları" başlığını taşıyan "muharrirler" imzalı ilk yazısı adeta bir "manifesto" gibidir ve hem derginin yayın politikasının hem de Subhi Edhem'in bilimsel ve felsefî zihniyetinin ana çizgilerini çok açık ifadelerle yansıtması bakımından oldukça önemlidir. *Beşer ve Tabiat*'ın haftalık bilimsel *(fennî*) bir "*prensip*" gazetesi olduğu cümlesiyle başlayan yazıda dergi ve yazarlarının izleyeceği politikalar (*usûl*) dilsel (*lisânî*), ilkesel (*esâsî*) ve amaçsal (*gâî*) olmak üzere üç başlık altında açıklanmaktadır.

Dilsel ilkeler, dergi dilinin "açık Türkçe" olacağı, kulağa hoş gelip hançeremize uygun gelenler ve klişeleşmiş olanlar dışında Arapça ve Farsça kelimeler kullanılmayacağı, yaygınlaşmış olanlar hariç Arapça tamlamalarda "harf-i tarif" kullanılmayacağı, ayrıca yazıda imlaya özen gösterileceği şeklinde sıralanmaktadır. Bu bölümde iki önemli açıklama göze çarpmaktadır. İlkinde, kökeni Batı kültürü olan bilimsel terimlerin, özellikle yaygınlaşmış olanlarının, bir başka dile tercüme edilerek değil aynen kullanılması gerektiği ifade edilmekte bu yüzden, dergide, "antropoloji", "fizyoloji" ve "konkiliyoloji" gibi terimlerin "beşeriyât", "gariziyât" ve "sedefiyât" şeklinde tercüme edilmeyip aynen kullanılacağı söylenmektedir. İkinci açıklama daha da önemli görünmektedir. Buna göre, dergi çeşitli bilim dallarında kullanılan teknik terimlere ilişkin küçük sözlükler yayınlayacaktır. Hatta bu sözlüklerden felsefe, doğabilimleri (*tabiiyât*), tıp, kimya, botanik ve zoolojiye ait olanlar hazırlanıp dergi müdüriyetinde ucuz bir ücret karşılığı satışa sunulmuştur. Bu durumda Subhi Edhem'in eserleri arasına, büyük ölçüde 1327'de Manastır'da yayınladığı *Ulûm-ı Tabiiye Lügatî*'nden yararlanılarak hazırlandığı düşünülebilecek, söz konusu bilim dallarının terimlerine ilişkin bu sözlükleri de eklemek gerekecektir.

İlkeler (*esâs*) başlıklı dört maddelik bölüm çok önemli kültürel tezler içermektedir. Buna göre, kültürümüz tümüyle hurafeleşmiştir (*vehm u hayâl*). Kütüphanelerimiz tasavvuf, fıkıh, edebiyat, tarih kitaplarıyla doludur. Fakat bilimsel kitaplar bulunmamaktadır. Oysa toplumlar doğa bilimlerindeki başarıları sayesinde güçlenmişlerdir. Avrupa uygarlığını yaratan bilimdir (*fenn*). Bilim de doğa bilimlerine dair kuramlar ve pratiklerden başka bir şey değildir. Bunun dışında her şey önemsiz (*tâlî*) ve boştur. Bugün dünyaya egemen olan uluslar, Nobel'i (1833-1896), Darwin'i (1809-1882), Spencer'ı (1820-1903) vb. doğuran ve yaşatanlardır. Hurafeler (*hayâlât*) bir toplumu ilerletmez. İngiltere'yi büyük yapan maddi dünyanın (*mâddiyât*) bilimleridir. Büyük Türkiye'yi çöküşe götüren ise hurafelerdir. Çağdaş bir toplum

olmak için hurafelerden uzaklaşmalıdır. Bu edebiyatla başarılmaz. Çünkü edebiyat bireyseldir. Bizde Muallim Naci'nin (1849-1893) *Istılâh-ı Edebiye*'sinden bir iki kural öğrenen herkes şairdir. Bunun içindir ki "*garbda edebî bizde cehlî olana edîb diyorlar*". Oysa bilimde böyle değildir. Bu yayınlarla bu kalıtsal kusurumuzun yok edilecektir.

Dergi içeriğinin nasıl olacağı hakkında bilgi verilerek başlanan altı maddelik amaç (*gâye*) bölümünden ise, bu kez Subhi Edhem'in metafizik, din ve bilim-din ilişkisi hakkındaki görüşlerini öğreniyoruz. Buna göre, insan dik yürümeye başlayıp alet yapmaya başladığında bağlı olduğu hayvanlıktan çıkıp doğadan ayrılmıştır. Hemcinsinin boyunduruğundan kurtulmak için onun kullandığı aletlerin daha mükemmelini yapmalı ve doğaya yenilmemek için de doğa kanunlarına uymalıdır. Bu ise, metafizikten ve metafizikçilerden kaçınmakla olur. Subhi Edhem, metafiziğe karşı olmaktan çok onun şimdilik ikincil derecede bırakılmasından yana olduklarını belirtir. Din konusundaysa, dinin vicdani bir mesele olduğunu, toplumun dinsel eğilimlerine saygı duyduklarını, hiçbir kişi, inanç ve anlayışı hedef almadıklarını vurgular. Ona göre, doğa bilimlerini öğrenmek insanı dinden uzaklaştırmaz. Hatta doğadaki olağanüstülükleri kavrayınca Tanrı inancı artan çok bilgin vardır. Bilimin (*fenn*) din ile ilgisi yoktur. Amaçları bilimlerdeki son yenilikleri (*hakîkat*) göstermek gelişmenin (*tekâmül*) her yerde geçerli olduğunu bildirmektir. Yoksa halkın inançlarını sarsmak, düşüncelerini değiştirmek veya alışkanlıklarıyla geleneklerini kınamak değildir. Bu, toplum hekimlerinin (*etibbâ-yı ictimâiyûn*) [yani sosyologların] işidir. Subhi Edhem son maddede marksistvari bir söylemle dönemindeki politik, dinsel, hukûksal ve ahlâksal olayların ekonomik etkenlerin sonucu olduğunu ifade ederek çağdaş toplumlarda bilimin önemsenmesinin insanın refahını sağlaması yüzünden olduğunu bu nedenle gelişmiş bir toplum olabilmek için çağdaş bilimlerle silahlanmak gerektiğini söyler ve "*eğer halkın melekât-ı akliyesinde böyle bir inkılâbın ikâına medâr olabilirsek ne mutlu bize*" sözleriyle bölümü bitirir (*Beşer ve Tabiat*, 1, s. 1-2).

Tabiiyât Yazıları*: Bizde Tabiiyât Yoktur. Mülkümüzde Bu İlmin Başlamasıyla Sönmesi Bir olmuştur*

Derginin en önemli yazılarından biri doğabilimlerine (*tabiiyât*) ilişkin olup "Bizde Tabiyât", "Bizde Tabiiyât Kitâbları" ve "Bizde Tabiiyât Dersleri" başlıklarıyla yayınlanan üç ardışık bölümden oluşmaktadır. Bilimsel bir eleştiri bağlamında kaleme alınan bu yazı dizisinde Subhi Edhem, doğabilimlerinin önemi, bu bilimlerin bizde nasıl öğretildiği, aslında nasıl olması gerektiği, bizde ve Batıdaki tarihçesi gibi

konulardaki görüşlerinin yanı sıra kendisini yetiştiren hocaları arasında sayılan ve döneminde şöhretinin zirvesinde olduğu anlaşılan İsmail Hakkı Bey'in zooloji eseri ve bilimsel kişiliği hakkındaki çok sert eleştirilerini aktarmaktadır.

Subhi Edhem'e göre doğabilimleri (*tabiiyât*) çok önemlidir. Öyle ki felsefeyi belirleyen bile doğabilimlerindeki gelişmelerdir. Bu nedenle eğitimin temeli de doğabilimleri olmalıdır. Çünkü doğabilimleri insana kendini, doğadaki yerini ve doğayla ilişkilerini öğretir. Oysa bizde doğabilimleri yoktur. Bunun diğer bazı ikincil olanlarıyla birlikte üç temel nedeni vardır. Birincisi, bu bilimler için çok önemli olan teşrihin günah sayılmasıdır. Buna örnek olarak Osmanlıda görev yapan Godlewsky (*Godloski*)[6] adındaki Prusyalı baytarın bu yüzden atları ameliyat yapamamasını gösterir. İkinci neden bu bilimlerin önemsenmemesi ve üçüncüsü de bu bilimleri öğrenmenin çaba, para ve özellikle yabancı dil bilmeyi gerektirecek kadar emek gerektirmesidir.

Bizde doğabilimleri tıp, ziraat ve veterinerlik gibi birkaç alana sıkıştırılmıştır. Gerçi İdâdîler ve Darüşşafaka'da fizik, botanik, zooloji, jeoloji gibi bazı doğabilim dersleri vardır, ancak bunların seviyesi rahip okullarındaki gibidir. Nuri Bekir[7], Satı,[8]

[6] Godlewsky, 1835-1839 yıllarında Osmanlı ordusunda görev yapan Prusyalı subay Moltke'nin (1766-1845) önerisi üzerine Prusya'dan çağrılıp İstanbul'da 1842'de ilk Veteriner Hekimliği Okulu'nu açan baytardır.

[7] Kim olduğu bulunamadı.

[8] Kim olduğu belirlenemedi. Darüşşafaka'da hocalık yapmasından dolayı belki de Mustafa Satı el-Husrî (1880-1968) kasdediliyordur.

Ali Rıza[9], Süreyya[10], Faik Sabri Siraceddin[11] beyler gibi yetenekli birkaç genç istisna tutulursa buralarda bu dersleri okutacak hoca bile yoktur. Bu dersler öğrencilere gerçekleri araştırmak, doğruları öğretmek için değil adeta süs olsun diye konulmuştur. Fizik karatahtada anlatılan sözel bir derse, kimya basit deneylerle eğlenceli birkaç saat geçirme dersine dönüşmüştür ve öğrencilere bilgi vermekten çok onların zekâlarını yormaktadır. Subhi Edhem "*mülkümüzde bu ilmin başlaması ile sönmesi bir olmuştur. Bakınız nasıl*?" diyerek doğabilimlerinin Osmanlıdaki, ünlü Derviş Paşa'dan kendi zamanında kadar gelen tarihçesinden bahseder. Ardında da "*biraz icmal yapayım*" diyerek doğabilimlerinin İslam Dünyasında Halife Memûn'dan (saltanatı 813-833) başlayıp bizde Hoca İshak'a kadar geçen dönemdeki gelişmelerinden kısaca söz eder.

"Orta Çağ İslam Dünyası", "Orta Çağ İslam Uygarlığı" ya da "Müslümanlar" gibi deyimler yerine eski yazında adet olduğu üzere "Araplar" diyerek yaptığı açıklamaları, kronolojiye uygun olması için takdim tehir ederek aktaracak olursak, Subhi Edhem'e göre, her konuda olduğu gibi, Müslümanların başka kültürlerden aldıkları bilimlerden (*ulûm-ı dâhile*) sayılan doğabilimlerinde de atalarımız (*seleflerimiz*) Arap bilginlerini izlemişlerdir. Arapların doğabilimlerine pek çok katkıları (*hidmet*) olmuştur ama bu alanda herhangi bir ekol (*mezheb*) kuramamışlardır. Subhi Edhem buna yaklaşan iki kişiden birinin İbn Sina (970-1037) olduğunu söylerken diğerinin de şaşırtıcı bir biçimde, Kabalizmi sûfilik üzerinden İslâm Dünyasına sokup mistisizmin İslam kültürünün neredeyse en temel belirleyicisi olmasını

[9] Veterinerlik, botanik, ziraat tarihimizde Ali Rıza [Erem], Ali Rıza [Ekrem], Ali Rıza [Uğur], Ali Rıza [Erten] gibi Cumhuriyet döneminde çeşitli soyadları alıp çalışmalarını sürdürmüş Ali Rıza adlı birçok bilim adamımız vardır.

[10] Entomoloji eğitimi için 1909'da gönderildiği Fransa'dan 1912'de yurda dönüp Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi'nde iki kürsü ve Ziraat Nezareti'nde bir laboratuar açarak Türkiye'de ilk defa bitki koruma çalışmaları başlatan ve çalışmalarıyla adını yurtdışında da duyuran Mehmed Süreyya [Özbek] (1889-1965?) olabilir (İhsanoğlu ve diğerleri, 2006, C. 2, s. 985).

[11] Metinde virgülsüz tek isim olarak geçen Faik Sabri Siraceddin'i Faik, Sabri ve Siracedin olarak ayırdığımızda birinci isim [Fazlı] Faik [Yeğül] olmalıdır. Fazlı Faik Yeğül (1882-1965) Selanik'te doğdu. 1903'te Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi'nden mezun oldu. 1906'da aynı okulda hocalığa başladı. 1909-1911 arası gönderildiği Berlin Üniversitesi'nde kimya öğrendi. 1916'da Darülfünun Fen Fakültesi'nde Fritz Arndt'ın (1885-1969) yardımcılığına getirildi. Burada kimya-i tahlîli dersleri verdi. Mezun olduğu okulda da inorganik kimya dersi verdi. Yeni kurulan Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne geçerek ordinaryüslüğe kadar yükseldi 1947'de emekli oldu (İhsanoğlu ve diğerleri, 2006, C. 2, s. 983). İkinci isim Paris'e fizyoloji öğrenimi görüp sivil veterinerlik okulu ve Baytar Mekteb-i Âlîsi'nde fizyoloji dersi veren Sabri [Okutman] olmalıdır. Üçüncü isim ise Siraceddin (Hasırcıoğlu) (1877-1938) olabilir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane üçüncü sınıf öğrencisiyken yurt dışına kaçıp İsviçre'de tabii bilimler okudu. 1908'den sonra bir süre gazetecilik yaptı. İstanbul Muallim Mektebi'nde ve Darüşşafaka'da nebatat ve arziyat (jeoloji) dersleri verdi. Mercan Sultanisi'nde ulum-ı tabiye hocalığı, Kabataş Erkek Lisesi'nde muallimlik ve Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Heyeti'nde üyelik yaptı (İhsanoğlu ve diğerleri, 2006, C. 2, s. 816-819).

sağlayanlardan biri olan İbn Arabî (1165-1240) olduğunu iddia etmektedir. Buna göre, İbn Sina jeolojide dağların, derelerin, vadilerin oluşumunu biraz anlatmış İbn Arabî ise, doğa felsefesini (*felsefe-i tabiiye*) yüzeysel olarak izlemeyi başararak bugünküne benzer görüşler ortaya atmış ama tecrübelerin eksikliği bunların bir ekol (*meslek*) kurmalarını engellemiştir. İbn Arabi'nin doğabilimlerinin İslâm Orta Çağ'ındaki öncülerinden sayılması kadar şaşırtıcı bir başka açıklama da Orta Çağ Avrupa'sında (*kurûn-ı vustâ*) Yunanistan ve Roma'daki birçok bilginin daha önceki dönemde ortaya atılan doğabilim ekollerini canlandırdıkları (*ilmî mekteblere can virirlerken*) şeklindedir. Buna karşılık Araplar arasında bunların yarısını bile geçecek bilgine rastlanmamıştır. Doğabilimleri biraz Memûn zamanında ileri gitmiştir.

Subhi Edhem'in İslâm Dünyasında doğabilimlerinin tarihçesini iki dönemde/çevrede açıkladığı görülür. İlki Memûn zamanında Beytu'l-Hikme'deki çevirilerle başlayan hareketle Miladî dokuzuncu asırdan itibaren ortaya çıkan bazı bilginlerin isimlerinin sayılıp dökülmesini içeren açıklamalardır. İkincisi de Şahruh oğlu Uluğ Bey (1393-1449) sayesinde Semerkant'ta oluşan çevrede yetişen bazı bilginlerin adlarının sayılıp dökülmesinden ibaret bölümdür. Her iki bölümde bazı kısa açıklamalar arasında bazılarının isimleri yanlış, karışık ve özensiz sıralanıveren toplam kırka yakın bilginden[12] söz edilmektedir.

Bu anlatılar sırasında konu, Ali Kuşcu (öl. 1474) dolayısıyla Osmanlılara bağlanarak, bu kez doğabilimlerinin Osmanlılardaki tarihçesinden bahsedilmektedir. Buna göre, Fatih devrinden sonra bu bilimlerde birkaç asır boyunca tam bir sessizlik hâkim olmuştur. Subhi Edhem, bu sessizliğin II. Mahmut (saltanatı: 1808-1839) yerine yanlışlıkla Birinci Abdülhamit (saltanatı: 1774-1789) zamanında öldüğünü söylediği Hoca İshak Efendi'nin (öl. 1834) yazdığı bir iki eserle yumuşadığını fakat bunun ardından gelen ve en sonuncusu da Kethüdazade Arif Efendi (1777-1849)

[12] Bunları metindeki sırayı ve virgül işaretini gözeterek yazarsak: "El-Memûn zamanında" denilen Muhammed el-Hasan, Muhammed b. Şâkir Abdullah Benî Mûsâ, yine aynı halifenin "beytu'l-hikmesinde" denilen Ebû İshâk, Suheyl b. Hârûn, el-Hüseyn el-Fadl; "üçüncü asrdan (hicret) itibaren" denilen İbn Semîna (ابن سمينه), İbn Sînâ, Mısırlı İbn Rıdvân, İbn Hindû, Endülüslü İbn Hayyât (ابن خياط), Ebû'l-'Alâ bin Zühr (ابو العلا بن زهر), İbn Hayzele (ابن حيزله), İbn Baytâr, İbn Zehebî, İbn Rûmiye, hikmet-şinâs İbn Sâbûnî, İbn Kernit (ابن كرنيت), Fârâbî, *Ahbâr-ı Mısrî*'yi yazan 'Abdu'l-Latîf bin Yûsuf ile Bâburiye pâdişâhlarından Celâleddîn Ekber Hân'ın pederi Muhammed Hümâyun; "Semerkand'da birçok medreseler ve rasadhâneler vücûda getiren" denilen Uluğ Bey, Ebû Ma'şer Melîhî (مليخى), Muhammed b. Mûsâ el-Harezmî, Ahmed bin Nasr Fergânî, Muhammed bin Muhammed, Alî Kuşcı, Muhammed Hamîdî (حميدى), 'Alî İbn Mâhûr (ماحور) Ebûl-Hasan, Abdullah bin Süheyl el-Fergânî, Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî, El-Harezmî, Alî Şâh Buhârî, Muhammed bin Muhammed Ömer el-Belhî, Gıyâseddîn Çemşîd, Abdurrezzak Semerkandî'dir.

olarak gösterdiği birçok bilginin çabalarına rağmen durumun değişmediğini ifade etmektedir.

Metinde doğabilimlerinin Osmanlılardaki tarihçesi hakkındaki temel açıklamaların doğal olarak 1850'lerden sonraya ait olduğu ve bu dönemin Dârülfünûn'la ilişkilendirilerek ana hatlarıyla anlatıldığı görülmektedir. Buna göre, doğabilimleri ilk defa Derviş Paşa (1817-1878) sayesinde Dârülfünûn'a girmiştir. Burada astronomi Müneccimbaşı Osman Saib Efendi (öl. 1864), doğa tarihi (*târîh-i tabiî*) Meclis-i Tahkîk Reisi Salih Efendi (1816-1895)[13] tarafından okutulmuştur. Ancak Şeyh Cemâleddin Afgânî'nin (1838-1897) söylemindeki serbestliği bahane eden softaların saldırısıyla Dârülfünûn kapanınca bu bilimler tamamen Tıbbiye'de okutulan derslere dönüşmüştür. Tribolite Abdullah Bey (1799-1874), Mazhar Paşa (1845-1920) ve Şakir Paşa'nın (1849-1909) çabalarıyla jeoloji, anatomi ve fizyolojinin temelleri atılmış, fizik Antranik Paşa (1819-1894), Valasidi ve Tevfik Beyler[14]

[13] Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 1843 yılında mezun olan Salih Efendi henüz son sınıf öğrencisiyken hocası C. A. Bernard'la birlikte okulda botanik dersleri vermeye başlamış, Askeri Tıbbiye'den emekli olduktan sonra uzun yıllar Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de botanik hocalığı yapmış, Darü'l-muallimin'de ve Darülfünûn'da tabiiye anlatmıştır. Botanik dersleri vermenin yanı sıra hekimbaşılık gibi devletin yüksek kademelerinde görev yapmıştır. Türk hekimlerinin kurduğu ilk topluluk olan Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin (1866) kurucuları arasındadır. Subhi Edhem'in "târîh-i tabiî" dediği, ilk Darülfünûn'un (1863) ders programında "ilm-i mevâlid" adıyla yer alıp Salih Efendi tarafından verilen derslerdir (Baytop, 2004, s. 180-181). Aralık 1862'de *Mecmua-i İber-i İntibah* adıyla yayınlanmaya başlayıp dokuzuncu sayıda adını *Mecmua-i İbretnüma* olarak değiştirerek on altıncı sayıya kadar çıkarılan Osmanlının *Mecmûa-i Fünûn*'dan sonraki ikinci popüler bilim dergisinin on üçüncü sayısında Salih Efendi'nin konuyla ilgili bir kitabı şöyle tanıtılmaktadır: "Beyân-ı *Tercüme-i Kitâb-ı İlm-i Hayvânât ve Nebâtât* ….Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye-i Şâhâne Nâzırı saâdetlu Sâlih Efendî mukaddemâ bâ-irâde-i seniye (Dârülfunûn)da umûma tedrîsine himmet eylediği (târîh-i tâbîî)nin hukemâ-i müteahhirînin taksîm ve tahkîki mûcibince zebân-ı letâfet-i beyân-ı Türkî üzere müellef bir kitâb-ı mahsûsı olmadığından ve Bavyeralı doktor (*Arnes*) nâm muallimin mevâlîd-i selâse ki ilm-i hayvânât ve nebâtât ve madendir bunlara dâ'ir tasnîf idub Fransızcaya dahî tercüme olunmuş olan risâlesi muhtasar ve mufîd oldığından efendi-i müşârün ileyh hazretleri tarafından Türkceye tercüme olunarak … Matba'a-i Amirede tab olunub mekâtib-i rüşdiyeye virilmiş oldığı gibi umûmun istifâdesi içun dahî furûht olunmakda bulunmuşdur. Kitâb-ı mezbûr 89 sahifeyi şâmil ve 25 levha ve 290 şekl-i hayvânât ve nebâtât resmlerini müştemil olub… Türkce ve Fransızca isimleri dahî ta'rîf ve terkîm olunmuşdur" (*Mecmûa-i İbretnümâ*, 13, 2-3). Buradaki "Bavyeralı doktor (*Arnes*)", 1869'da Münih'teki Coğrafya Cemiyeti'nin kurucularından olup başkanlığını da yapan Carl Arendts'tir (1815-1881). Salih Efendi *İlm-i Hayvânât ve Nebâtât* adlı tercümesini, bu bilginin Almanca kaleme aldığı *Arendts' Naturhistorischer Schulatlas* adlı eserinin, Dr. Royer tarafından 1859'da gerçekleştirilen Fransızca çevrisinden yapmıştır. Salih Efendi'nin tercümesi, söz konusu derginin de vurguladığı üzere, Türkiye'de botanik eğitiminde kullanılmış aynı zamanda resimli olan ilk Türkçe eserdir (Günergun ve Baytop, 1998, s. 295-301).

[14] Tevfik Bey'den kasıt Ahmed Tevfik olmalıdır. Subhi Edhem'in sayelerinde "*fizik metânet kazandı*" dediği Valasidi, Antranik Paşa ve Tevfik Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de birbirinin yardımcılığını yapıp yerini alan üç hocadır. Dimitraki Balasides (Valasidi / Balasidi Efendi) hekim olmayıp Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de 1850 yılından 1879 yılına kadar fizik dersleri vermiştir. 1865'ten bu tarihe kadar yardımcısı Antranik Gırcikyan'dı. 1879'da fizik muallimi oldu. 1894'te Paşa unvanı aldı. Ahmed Tevfik bu okuldan 1873'te mezun oldu. 1882-1889 yılları arasında Antranik Gırcikyan'ın yardımcılığı yaptı. Fransızca'dan tercüme ettiği iki fizik kitabı vardır (Akbaş, 2008).

sayesinde güç kazanmıştır. İlk defa Türkçe kimya terimleri kullanan Derviş Paşa (1817-1878) ve Della Suda Faik Paşa[15] (1835-1913) ile kimya neredeyse tamamen kurulmuştur. Ardından İbrahim Lütfi Paşa'nın[16] (1838-1903) jeolojiye, Hüseyin Remzi Bey'in[17] zoolojiye ve "*derin taassubuna rağmen*" Hacı Ali Paşa'nın[18] (1837-1914) botaniğe ait tercümeleriyle doğa bilimlerinin bir iki dalı daha gelişebilmiştir.

Subhi Edhem, II. Meşrutiyetle birlikte ülkemizde doğabilimlerinde yeni bir devir açıldığını ancak savaşlar nedeniyle çabaların verimsiz kaldığını söylüyor. Yeni devir açan ancak çabaları sonuçsuz kalan kişiler olarak Kemal Cenâb [Berksoy] (1876-1949), Sabrî [Okutman], Fazlı Faik [Yeğül] ve Fatin[19] beylerle "doktorlar" dediği Zarnik (زارنيك), Layk (لايق), Hoş Olger (هوش اولغر), Fester (فستر) olmak üzere dört yabancı isim sayar. Metinde, "*Hoş Olger*" şeklinde tek bir isimmiş gibi yazılan ifadedeki "*Olger*" bir

[15]Kimyager Faik Paşa, Giorgio Della Suda veya Corci Bey Della Suda olarak da bilinir. Francesko Della Suda Faik Paşa'nın (öl. 1866) oğludur. Fransa'da öğrenim gördü. Bir süre Paris'te kimya laboratuarlarında çalıştıktan sonra İstanbul'a döndü ve binbaşı rütbesiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kimya hocalığına başladı. 1897'de yaş haddinden emekli oluncaya dek bu görevde kaldı. 1913'te öldü (İhsanoğlu ve diğerleri, 2006, C. 1, s. 472).

[16] İbrahim Lütfi Paşa 1866'da Mektebi Tıbbiye'yi bitirdi. Yaklaşık otuz yıl Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de ilm-i arz ve maadin (jeoloji) okuttu. Tribolite (Macarlı) Abdullah Bey'in Tıbbiye'de eğitim dili olan Fransızca ile yazdığı jeoloji kitabını yardımcı olarak Türkçe'ye tercüme etti. Eserdeki bütün jeoloji terimlerine Türkçe karşılıklar bulmuş ve bunlar 1930'lara kadar jeoloji alanında kullanılmıştır (İhsanoğlu ve diğerleri, 2006, C. 1, s.187, 348).

[17] 1839'da İstanbul'da doğan Hüseyin Remzi Bey 1865'te hekim, 1873'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye müfredat-ı tıp ve mevâlid-i selase muallim yardımcısı bir ay sonra da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye menafiu'l-aza (fizyoloji) hocası olmuştur. 1874'te ölen Macarlı Abdullah'ın yerine zooloji hocası yapılmıştır. Darüşşafaka'da bu dersi okutmuş ve burada Doğa Tarihi Müzesi kurup bazı eserlerini okula bağışlamıştır. 1872'de çiçek aşısı enspektörü olan Hüseyin Remzi Bey 1886'da kuduz aşısını, bulaşıcı hastalık yapan mikroskobik canlıları incelemek II. Abdülhamid'in nişanını Pesteur'e vermek ve kurulmakta olan enstitünün ilgililerine 10000 frank ulaştırmak için Paris'e gönderilen heyette yer almıştır. Burada yalnız kuduz aşısını ve bakteriyolojideki yenilikleri incelemekle kalmayıp, tıp, zooloji ve parazitoloji bilgisini de geliştirmiştir. 1886'da La Société Asiatique'e üye seçilmiştir. 38'i hayattayken basılan 58 eseri vardır. 1896'da ölmüştür (Kalaycıoğulları, 2020, C. 2, s. *190-192*).

[18] Salih Efendi'nin öğrencisi ve yardımcısı olan Hacı Ali Paşa veya Ali Paşa ya da Mehmed Ali Paşa Kuşadası'nda doğdu. 1864'te İstanbul'da Askeri Tıp Mektebi'nden mezun oldu. Ordu-i Hümayun'da doktorluk yaptı. 1871'de aynı okula nebatat muallim muavini olarak girdi 1876'da muallim oldu. Sivil tıp okulu olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de ders verdi ve 1892'de buranın müdürlüğüne atandı. Askeri ve sivil tıp okullarında botanik bahçeleri kuran Mehmed Ali Paşa Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin üyesiydi ve Fransızcadan botanikle ilgili altı çevirisi tespit edilmiştir (Baytop, 2004, s, 262-263).

[19] Aksekili Kadı Abdulgaffar Efendi'nin oğlu olan Fatin Gökmen (1877-1955) 1904'te Darulfünun Fen Fakültesi'nden mezun oldu. 1910'da getirildiği Rasadhane-i Amire müdürlüğünü 1943'e kadar sürdürdü (İhsanoğlu ve diğerleri, 2006, C. 2, s. 946).

yana bırakılırsa bunlar sırasıyla zoolog Boris Zarnik[20], botanikçi Erich Leick (1882-1956), organik kimyacı Kurt Hoesch, sinai kimyacı Gustav Fester'dir.[21]

Subhi Edhem'in doğabilimlerine ilişkin yazı dizisinin "*Bizde Tabiiyât*" başlıklı bu ilk bölümü, yazarın ülkemizde (*mülkümüzde*) doğabilimlerinin mükemmel bir biçimde öğretilmesi için neler yapılması gerektiğine ilişkin görüşleriyle son bulmaktadır. Buna göre, enstitü, kitap ve hoca olmak üzere üç araca ihtiyaç vardır. Enstitüden anladığı bu bilimlere dair çeşitli örneklerin bulunduğu yerler, gözlem istasyonları, hayvanat ve botanik bahçeleridir. Bunlar sanıldığı gibi çok masraf gerektirmez. Subhi Edhem güçlüğün, çeşitli okullardaki araç gerecin özel bir binada toplanmasıyla yani günümüzdeki merkez laboratuarları gibi bir bina oluşturularak aşılabileceğini söylüyor.

Bu laboratuarda botanik, fizyoloji, sınıflama gibi her özel dal bir hocaya, derslerin anlatımı da başka birine verilerek uzmanlaşmaya gidilmelidir. Bizde doğabilimleriyle ilgili hocaların sayıları hem azdır hem de bunları her biri birkaç okulda bu dersleri verdiklerinden adeta birer "*seyyâr memûr*"dur. Hükümet bunların farklı okullardan aldıkları maaşları birleştirmeli ve tüm gün kurulacak laboratuarda araştırma ve inceleme ile uğraşmalarını sağlamalıdır. Burada ilgili hocaların her birine araştırmalarını yapması için birer kürsü verilip ders anlatılacak bir derslik oluşturmalı ayrıca tıp, veterinerlik, ziraat ve diğer okulların öğrencilerinin buraya devamı sağlanmalıdır.

Kitaplara gelince, Hoca İshak başta olmak üzere tarihçede ismi geçen kişilerin özel çabaları ve Maarif Nezareti'nin girişimleriyle doğabilimleri, zooloji, embriyoloji, histoloji (*ilm-i ensâc*), botanikle fizik, kimya gibi madde bilimlerine (*ulûm-ı maddiye*) ait birçok kitap yazılmıştır. Ancak bunların büyük kısmı ihtiyacı karşılayacak kadar yeni kuram ve görüşleri içermemektedir. Subhi Edhem, her hafta dergide bu kitapları sırayla inceleyip ilgili yazar ya da hocanın söz konusu bilim dalına ilişkin yöntem, tarih bilgisi ve kavrayışını ortaya çıkarıp ele aldığı kitabın faydalarını ve zararlarını birer birer göstereceğini söylemektedir. Ayrıca kitap sorunun giderilmesi için,

[20] Sloven zoolog ve bilim adamı olan Boris Zarnik (1883-1945) Almanya'da eğitip görüp 1915-1918 yılları arasında Darülfünun'da ilm-i hayvanat müderrisliği yaptı (İhsanoğlu ve diğerleri, 2006, C. 2, s. 877).

[21] Söz konusu kişiler Türk Eğitim sistemini Fransız etkisinden çıkarıp Alman Eğitim sistemi etkisine sokmayı amaçlayan dönemin Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in etkisiyle 1915 Eylül'ünden itibaren beş grup halinde Türkiye'ye getirilip görevlendirilen toplam 25 bilim adamı içinde bulunuyorlardı (Dölen, 2008, s. 29-33). Egon Richard Kurt Hoesch (1882-1932) ve Gustav Anselm Fester'in (1886-1963) İstanbul'daki çalışmaları ülkemizde kimya biliminin yerleşmesinde önemli rol oynamıştır (Günergun, 2008, s. 47-90).

doğabilimlerinde önde olduğu bütün Dünyaca kabul edilen İngiltere ve Almanya'da bu alanlara dair yazılan eserlerin ya da bunların Fransızcalarının dilimize tercümesinin ilgili hocalara zorunlu tutulmasını önermektedir (*Beşer ve Tabiat*, 1, s. 3-5).

İsmail Hakkı ve *İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiye* Adlı Eserinin Eleştirisi: ***Beceriksiz Bir İntihâlci***

Doğabilimleriyle ilgili yazı dizisinin "Bizde Tabiiyât Kitapları" başlıklı ikinci makalesi Subhi Edhem'in, "*Tıbb Fakültesi ilm-i hayvânât muallimi baytâr kâimimakâmı Giridli İsmail Hakkı Beyin*[22] *İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiye nâmındaki üç cild üzere müretteb*" kitabına yönelik eleştirilerini içermektedir. Derginin ikinci sayısının neredeyse yarısını kaplayan son derece bilimsel ancak bir o kadar sert eleştiriler, kitaba yönelik kısa bir tanıtımın ardından, yazar tarafından numaralandırılan altı bölümde dile getirilmiştir. Buna göre birincisi "Giriş" (*Medhal*) ikincisi metin olmak üzere iki büyük bölümden oluşan üç ciltlik bu kitap, on sekiz yıl boyunca öğrencinin elinde gezen müsveddelerin hiçbir düzeltme yapılmaksızın bazı bölümlerinin genişletilmesinden ibarettir. "Giriş" Fransa'nın eski veterinerlerinden Korenven'in (قوره ن وه ن)[23] çok eskiden yazdığı *Zootekni*'sinin bazı bölümlerinin aynen tercümesidir. Metnin ana kaynağı Alfort Veterinerlik Okulu hocalarından [Louis-Joseph Alcide] Railliet'in (1852-1930) *Eléments de Zoologie Medicale et Agricola* (1885) adlı kitabıdır. Bazı bölümlere Maurice Neveu-Lemaire'in (1872-1951) *Precis de Parasitologie Humaine* (1908) ve *Parasitologie des Animaux Domestiques* (1912) adlı eserlerinden aynen tercümeler eklenmiştir.

Subhi Edhem'e göre, İsmail Hakkı Bey'in bu kaynaklara dayanarak yazdığı kitap yazım, cümle, dilbilgisi yanlışları bir yana, baştan sona "*fikrî ve fennî tenâkuzlarla*" doludur. Subhi Edhem altı grupta gösterdiği yanlışların ilk grubuna çok çarpıcı bir tespitle başlamaktadır. Buna göre, "*müderris*" unvanı taşıyan yazar en basit dilbilgisi (*kavâid*) kuralını bilmemektedir. Çünkü kitabın adı bile hatalıdır. Zira *İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiye* değil *İlm-i Hayvânât-ı Tıbbî* olmalıydı. Kitabın adıyla içeriği arasında da bir

[22] İsmail Hakkı Çelebi 1873-1939) 1890 yılında Fransa'da Alfort Yüksek Veteriner Mektebi'ne gönderildi. 1895'te [mezun olamadan] geri döndü. Mekteb-i Harbiye baytar sınıfları muallim muavini, Ticaret ve Ziraat Nezareti emrindeki Baytar Mekteb-i Âlîsi ilm-i hayvânât muallimliği görevlerinde bulundu. Darülfünûn Tıp Fakültesi'nde parazitoloji dersi verdi. Ülkemizde tıbbî zooloji konusunda ilk telif kitabı yazan kişidir. 1933'te üniversiteden uzaklaştırıldı. 1939'da öldü (İhsanoğlu ve diğerleri, 2006, C. 2, s. 823).

[23] Charles Ernest Cornevin (1846-1897). Bu isim dergide bu yazılıştan başka her geçtiğinde farklı biçimde, bir kez (قور نوه ن) bir başka kez de (قوره نوه ن) olarak yazılmaktadır.

ilişki yoktur. Yazar tıbbî zoolojiyi parazitoloji (*ilmu'l-tufeylât*) zannetmiş yani bunları birbirine karıştırmıştır. Esere yazdığı giriş gazetelere verilen ilaç reklamı gibidir. Bu gereksiz başlangıçtan sonra, çeşitli gösterişli ve gülünç ifadelerle bilgiçlik taslayarak sanki parazitolojiyle alay etmektedir. Tarım ve tıpla ilgisi olmayan hayvanların yaşamları ve özelliklerinden söz eden bu kitabın ne tıbbî zoolojiye ne de parazitolojiye bir yararı vardır.

İkinci olarak eserde yöntem ve tarih ihmal edilmiştir. Özellikle zooloji tarihi, kaynak eserlerin eskiliği ve bayatlığı nedeniyle çok yüzeysel ve karışıktır. Hakkı Bey'in zoolojiyi Lamarck (1749-1829) ve Cuvier (1773-1838), embriyolojiyi (*ilmu'r-ruşeym*) de Von Baer'in (1729-1876) kurduğunu söylemesi eksik ve hatalıdır. Zooloji bu kişilerden önce de ilerlemesinde pek çok bilim adamının katkısı olan gerçek bir bilimdi. Hakkı Bey su sıralar yalnız Almanya'da biyolojik bilimlere (*târîh-i tabîî*) ve özellikle zoolojiye ait yirmiye yakın süreli yayından haberdar olsaydı bu hataya düşmezdi. Okuttuğu dersin felsefesine, tarihine, yöntemine ilgisiz kalan bir hocanın verdiği dersten ve yazdığı kitaptan bu kadar fayda gözetilebilir. Bu tür zararlı kitaplar mesleği öğrenmeye çalışan gençleri yorar. Subhi Edhem, Osmanlıca imlaları nedeniyle bazılarını tespit etmenin oldukça güç olduğu onlarca isimden söz ettiği bu ikinci grup eleştirilerini, "*Hakkı Bey Efendi de lütfen dikkat buyursunlar*" uyarısıyla zoolojinin gelişme tarihinin, yine birçok temsilcisinin adını saydığı, "*tasnîf usûlî*", "*morfoloji mesâisi*" ve "*tekâmül nazariyesi mücâhedesi*" olmak üzere üç başlık altında araştırılıp açıklanabileceğini söyleyerek bitirir.

En uzun eleştiriler üçüncü grupta yapılmıştır. Buna göre, eser her ne kadar bir biyoloji kitabı değilse de girişinde yer alan "kendiliğinden üreme" (*tenâsül-i bikrî*), evrim yasası (*tekâmül kânûnı*), kalıtım kuramları (*verâset nazariyeleri*) gibi kuramların hemen hepsi biyolojiyle ilgilidir. Ancak "*eserde son zamanlarda yol almış biyolojiye müteallik yeni nazariyeler yoktur*". Bunun nedeni İsmail Hakkı Bey'in, ünlü Alman fizyoloğu Max Verworn'ün (1863-1921) *Allgemeine Physiologie* adlı ölümsüz eserinden, Hertwig'in (1849-1922) çalışmalarından, Sorbon'un gözde bilgini Delage Yves'in (1854-1920) *Zoologie Concréte*'inden habersiz olmasıdır. Olsaydı yapıtına gözden düşmüş kuramları koymazdı. Yazar biyolojinin hücrelerin bölünmesi, protoplazmanın hareketleri, türlerin oluşumu gibi konularda Batı'da yapılan inceleme ve gözlemleri anlatmak yerine "*menşe-i hayât, mahiyet-i hayât… hakkındaki mütâlaât, İslâmiyet nokta-i nazarından makbûl değildir, merdûddur*" gibi birtakım anlamsız sözler söylemektedir. Eser "*…tenâsül-i bi-nefisihi veyâ terekküb-i bi-nefsihi hâl-i hâzır için muvâfık değil [dir]…meslek-i neşv ü nemâ mütefennin herhangi bir zâtın*

en mukarrer olan efkâr-ı felsefesiyle tevâfuk ider" gibi bilgiçlik taslamalar, çelişkiler, üfürmelerle doludur. Subhi Edhem "*Bir kitâb yazılırken takîb idilecek usûlde müellifin mesleği de görülür. Hakkı Bey nedir? Animist mi evolüsyonist mi mikromerist mi yâhûd organist midir?*" diye sorar. Ardından birçok temsilcisi eşliğinde bu akımların ilkeleri, kavramları ve ana kolları hakkında kısa bir bilgi verir. Ona göre, Hakkı Bey zoolojinin son otuz yıldaki gelişmelerinden habersiz olduğundan hiçbir şey değildir fakat her şey görünür. Bir yandan yaşama ilişkin elde edilen bilgileri İslâmiyet ve Hıristiyanlığa aykırı diye reddederken öte yandan evreni yönetenin madde ve kuvvet olduğu söyler fakat bunları açıklamaya kalktığında tuhaf ve mantıksal çelişkilere düşer. Darwin (1809-1882) evrim kuramını, hayvan ve bitki dünyasını didik didik ederek doğadan aldığı örneklerle açıklarken Hakkı Bey "*mübâreze-i hayât*"ı Trablusgarb'da İtalyanlarla yapılan savaşı cami kürsüsünde (*minber tedrîsinde*) vaaz eder gibi anlatarak münabesetsiz bir şekilde siyasi bir sorunla açıklamaya kalkar. Subhi Edhem burada "*manasız*", "*lüzûmsuz*" "*hava kabarcıkları*", "*gazete sütûnlarına geçse halkı güldirecek bir mâhiyetde olan kelâl-âver sözler*", "*pozitivizmin en sâde mevzularından haberi bulunmayan bir muallimin felsefeye iftirâsı*" ve "*münasebetsiz izâhât ve mütâlaât*" gibi nitelemelerle söz konusu eserden sayfa numaralarını göstererek aynen aldığı bu gibi pek çok cümleye yer verir. Özenle seçilmiş ve isabetliliğini teslim etmemenin imkânsız olduğu bu örnekleri "*…benim yazdığım kadar kısa değildir. Kitâbda sahîfeleri dolıdır*" diyerek bitirir.

Eleştirilerin dördüncü grubunda, bazı önemli görülen örnekler eşliğinde, tercümenin sadece Şemseddin Sami'nin (1850-1904) *Kâmûs-ı Fransevî*'sine dayanarak yapılması yüzünden kitaptaki çeviri cümle ve kavramların (*tabîrât*) yerli yerinde olmadığı ileri sürüldükten sonra "*kitâbın silsile-i tertîbinde büyük bir intizâmsızlık mevcûddur. Bi'l-husûs hayvânâtın tasnîfi pek karışıkdır*" denilerek beşinci grup eleştirilere geçilmektedir. Buna göre, kitaptaki sınıflamaların karışıklığının nedeni, Railliet ve Neveu-Lemaire gibi birbirine karşı iki yazarın eserlerine dayanılmasıdır. Fransız yazarlar *protozoerleri* dörde ayırır. Oysa son araştırmalarla bunlara, Almanların "*schleimtiere*" dedikleri *miçetoezoen* (می چه تو زوئه ن) adlı bir zümre daha eklenmiştir. Ayrıca Hakkı Bey, Neveu-Lemaire'den tercüme ettiği dört flajel familyasının karakterlerini yani bunların flajelinin kendinden mi, kirpiğimsi mi ya da örtük mü olup olmadığını belirtmemiştir. Oysa bu özellik patolojide (*ilm-i emrâz*) çok önemlidir ve [bilinmemesi] tıp fakültesi öğrencisi için büyük eksikliktir. On sekiz yıl uğraştığı bir bilim dalında, Stein'dan (شتاين) söz ettiği halde onun çok araştırdığı flajellerden olan "*dinobryon sertularia*" *ve* "*codonocladium umbellatum*"lar hakkında bilgi verememiştir. Kitabında, zoolojide kanaryalar,

saksağanlar, papağanlardan daha önemli olan "*serkomonas ententinalis* (سه رقوموناس أنته ستينياليس), *megasto ma anterikum grasi* (مه غاستو ماانته ريقوم غراسى), *tripanozama sankuiniz* (تريپانوزوما سانكوئى نيز) gibilere rastlanmamaktadır. Çünkü bunları yazmak için çok okumak, az konuşmak ve "*seyyâr memûr*"luktan vazgeçip laboratuarda aylarca araştırmalar yapmak gerekir. Hakkı Bey'in, *nagana*, *dourine* ve *cadera* gibi hastalıklara yol açan parazitlerin coğrafî dağılımı hakkında verdiği bilgiler çok yetersizdir. Subhi Edhem, Neveu-Lemaire'in kitabında bu konuya ilişkin, bugün için oldukça eski sayılabilecek bir harita bulunduğunu ve bunu *Beşer ve Tabiat*'ın ayrı bir sayısından yayınlayacağını söylemektedir. Hakkı Bey kitabında zoolojide çok önemli olan *sporozoerleri* hem *gregarin* gibi önemsiz sınıflar üzerinden anlatıyor hem de bunları sınıflama ve yöntem bakımından bir düzen içinde sunamıyor. Sınıflamadaki dikkatsizlik ve hataları sadece mikroskobik hayvanlara özgü değildir. Böcekler, kuşlar, balıklar özellikle de yumuşakçalar da bundan payını almıştır. Sadece bir organı temele alarak yaptığı beşli yumuşakçalar sınıflaması temelden yanlıştır. Bunların en doğru ve mükemmel sınıflaması *vitellusun* bölünmesine göre yapılanıdır. Önemli bir sorun da *ekinodermlerin* hayvanlar silsilesi içindeki yeridir. Eski zoologlar bunları *yumuşakçalardan* önceye koyarlardı. Oysa bu, sorunun özüne aykırıdır. İşte Hakkı Bey zoolojinin bu ince noktasını görememiştir. Subhi Edhem bu gruptaki eleştirilerini, hayvanların evrim kuralını *(tekâmül kâidesi*) gözeterek verdiği yedili sınıflamasıyla tamamlar.

Altıncı ve son grup eleştiriler Hakkı Bey'in kitabındaki resimler ve ölçekleriyle ilgilidir. Subhi Edhem bir gün Baytar Mektebi'nde öğrencilere bu kitaptan bir *langatol* (لنغاتول) resmini gösterip büyüklüğünü sorduğunda "*solucan kadardır*" cevabını alınca çok üzülmüştür. Bunun nedeni kitapta her resmin altına ne kadar büyüklükte olduğunun yazılmamasıdır. Oysa yabancıların kitaplarında bu resimlerin yanına kaç defa büyütüldüğü ve resmin hangi kitaptan alındığı yazılıdır. Ayrıca büyüklük çizgilerle gösterilir. Nitekim Hakkı Bey'in ikinci kaynağında Neveu-Lemaire, kitabına koyduğu resimlerin çoğunu ünlü veteriner Mégnin'in (1826-1905) *les acariens Parasites* adlı eserinden kaynak göstererek alıp "*Mégnin*" adını silmemiştir. Ancak Hakkı Bey resimleri kendi malıymış gibi kitabına koyarken bu kişinin ismini de oradan kazımaktan çekinmemiştir. Subhi Edhem, İsmail Hakkı Bey ve *İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiye* adlı üç ciltlik eserine yönelik bilimsel eleştirilerini *"…bir milletin en yüksek mektebinde kürsî işgâl eden bir muallimin "hiyel-i intihâlde" bile gösterdiği bu vâzıh beceriksizlik… bizim fikrî ve vicdânî zevâlimize yegâne alâmetdir*" sözleriyle bitirir (*Beşer ve Tabiat*, 2, s. 17-23).

"Tıbb Fakültesi Talebe Cemiyetine Cevâb"*: Hocanız İsmail Hakkı Bey'in Diploması Bile Yoktur.*

Beşer ve Tabiat'ın beşinci sayısının "Bir Cevâb" başlıklı ilk yazısından, Subhi Edhem'in derginin ikinci sayısında İsmail Hakkı Bey ve üç ciltlik tıbbî zooloji kitabı hakkında yukarıda ana hatlarını dile getirdiğimiz eleştirilerinin, dönemin tıp fakültesi öğrencileri arasında tepkiye yol açtığını öğreniyoruz. Subhi Edhem'in *doğabilimleri* (*tabîiyât*) ile ilgili yazı dizisinin üçüncüsüne geçmeden, söz konusu eleştirilerle ilgili olması ve İsmail Hakkı [Çelebi] hakkında çok önemli biyografik bilgiler içermesi bakımından burada önce bu yazı ele alınacaktır. Buna göre, Hakkı Beyin tıp fakültesindeki öğrencileri o dönemdeki *İstiklâl Gazetesi*'nde, eserine ve bilimsel niteliğine yönelik eleştirileri nedeniyle Subhi Edhem aleyhinde bir bildiri (*tamîm*) yayınlamışlardır. "Bir Cevâb" başlıklı yazı, Subhi Edhem'in bu bildiriye ilişkin açıklamalarını içermektedir. Bu yazıdan, öğrencilerin bildirisinin içeriğini de anlamak mümkün olmaktadır. Öğrencilerin bildiride pek çok özelliklerini saydıkları hocalarını çok sevdikleri, Fransa'da okuduğu, Fransız hükümetinden eğitim nişanı aldığı, tıp fakültesinde hiç yoktan bir laboratuar kurduğu, Subhi Edhem'in beş yıl önceki *Zekâ* dergisinde hocalarını ve eserini överken bugün neden yerdikleri gibi hususları dile getirdikleri anlaşılmaktadır.

Subhi Edhem, "Bir Cevâb" başlıklı yazısına, beş altı gündür kalkamayacak kadar hasta olduğunu, bildiriyi hasta ziyaretine gelen bir arkadaşından öğrendiğini, doktorların okuma yazma dâhil zihin yorucu işlerle uğraşmasını yasakladığını ancak gençliğe olan aşırı sevgisi ve Tıp Fakültesine bağlılığı nedeniyle öğrencilerle içtenlikle "*hasbihâl*" edeceğini söyleyerek başlar. Öğrencilerin hocalarını sevmesi onların ahlaklılığını ve değerbilirliğini gösterir. Ancak gerçek ve doğruyu duygulara feda etmemelidir. Bir kişiyi incitmemek için bilimsel gerçeklerden vazgeçmemelidir. Ayrıca Hakkı Bey'in kitabında "*ilme, asrın terakkiyâtına zıdd o kadar çok düşünceler vardır ki bunları saymakla bitirmek kâbil olamaz*". Subhi Edhem öğrencilere, sizin yüzünü haftada iki saat gördüğünüz hocanızı ben birlikte yaşayıp çalışıp yolculuklar yaptığımız çok eski zamanlardan beri tanır, sizin sevdiğinizden daha çok sever, nazik, görgülü, ince kişiliğine saygı duyarım, demektedir. Ancak Hakkı Bey'in yöneticilikteki yetersizlikleri, tembelliği ve iş konusundaki ihmalkârlığını dile getirmek kasten bahane bulmaya çalışmak değildir. Öğrencilerin aşırı şekilde övdükleri hocalarına, yaptığı bir istatistik nedeniyle Fransız hükümeti Blanşar (بلانشار) aracılığıyla bir eğitim nişanı vermiş olabilir. Ancak "*dört sene giceli gündüzli fakîr milletin parası ile tahsîl itdikleri Alfor Baytâr Mektebinden bir şehâdetnâme ahzına muvaffak olmadan*

memlekete avdet itmek de" bu övgüyü gölgelemektedir. Öğrencilerin "*yoktan yaratılan laboratuar*" dediklerinin o kadar önemi yoktur. Gerekli izin alındıktan sonra Deyrol (ده يرول) ve Şölavart'ın (شولووارت) katalogundan seçilen modeller satıcılar tarafından getirilip raflara özenle dizilir. Bu konuda nicelik değil nitelik önemlidir. Hocanız ya da laboratuar şefi size kaç gün bir küçük haşerenin kaslarını, dolaşımını, üreme ve sindirimini veya bir parazitin gelişimini diseksiyon (*teşrîh*) yapıp göstermiştir? Kaç öğrenci bir sineğin gözündeki façetaları mikroskopta uygun şekilde inceleyebilmektedir? Vaktiyle merhum Baha Tevfîk de Hakkı Bey'in tembelliğinden söz etmişti de yine Tıbbiye öğrencilerinin evini taşlama teşebbüsleri yüzünden zavallı fakir genç neredeyse bir hayli cam borcuna düşecekti.

Subhi Edhem, öğrencilerin, beş yıl önceki *Zekâ* gazetesinde hocalarını ve eserini övdüğü iddiasının doğru olmadığını ve dikkat edilirse o övgü yazısının altında kendi imzasının bulunmadığını belirtir. Söz konusu gazetedeki ifadeleri, sadece, İsmail Hakkı Bey'in fakültede parazitoloji dersi hocalığına getirildiği, bu alanda bu konuda ondan başka eser yazan olmadığı, kitapta şimdiye kadar bildirilmeyen değerlendirme ve araştırmalardan söz edildiği ve o sıralar forma forma yayınlanan eser için düşüncelerini bütün ciltler tamamlandığında dile getireceği şeklindedir. Orada bugün yaptığı eleştirilere aykırı düşen bir ifade yoktur. Hakkı Bey'in kitabının ilk olması önemlidir ancak çok eksiği vardır ve anlattıkları bu alandaki ilerlemeleri yansıtmamaktadır. Tekerlemelerle dolu bin sayfalık bir ders kitabını okuyup bir şey öğrenmemek hekim olacak öğrencilerin de bildiği gibi zihni yorar.

Subhi Edhem, "*bizim genc muharrirlerin bir tek sözini anlamadan deli diye bühtân itdikleri Almanların meşhûr feylosofî*" diye vasfetttiği Nietzsche (1844-1900) ile Wagner'in (1813-1833) ilişkilerini örnek göstererek İsmail Hakkı Bey'i çok eskiden beri tanıyıp çok sevmesinin kendisini uzun bir süre onu eleştirmekten alıkoyduğunu ancak zamanla büyüyüp çoğalan farklılıkları dile getirmemenin ona değil vicdanına ve ülke kültürüne ihanet olacağına karar verdiği söylüyor. Tıp fakültesi öğrencilerinin okudukları kitaplardaki yanlışlar sadece zooloji değil embriyoloji ve histoloji (*ensâc*) kitaplarında da vardır. Bunlar da baştan sona eksik ve yanlıştır. Kendini "*poplisit*" olarak betimleyip görevinin gençliği, halkı aydınlatmak olduğunu vurgulayan, kaleminin bu konuda sivri bir iğne olduğunu belirtip gençlerin bundan rahatsız olanlara kulak asmamasının tavsiye eden Subhi Edhem, bir gün gelir de Esad [Şerefeddin Köprülü (1866-1942)] Beyefendi'nin *Nebâtât-ı Saydâlâniye* adındaki kitabı hakkındaki düşüncelerini söylerse öğrencilerin üzüntüsünden kendisini okul idaresi aracılığıyla hükümete şikâyet edebilecekleri söylüyor. Öğrenci

topluluklarının, bir hoca ile bir yazar arasındaki tartışmada "*avukatlar cemiyeti*" gibi davranmaması gerektiğini, böyle davranırlarsa uğrayacakları hüsrana ağlayacağını öğrencilerin de boşa giden vakitlerine acımasını ifade ederek yazısını bitirir (*Beşer ve Tabiat*, 5, s. 65-67).

Doğabilim Dersleri Nasıl Öğretilmelidir?: *Mevcudât-ı Uzviye Dershânede Mütalaa İdilemez. Dershâneler Tabiiyât Tedrîsinde Dar Kasvetli ve Muzırr Birer Zindândır*.

Subhî Edhem yazı dizisinin "Bizde Tabiiyât Dersleri" başlıklı üçüncü makalesinde bu derslerin okullarda nasıl öğretilmesi gerektiği konusunu ele almaktadır. Buna göre bizde bu derslerin öğretiminde bir yöntemsizlik hâkimdir. Söyle ki söz konusu derslerde hocalar sadece küsülere çıkıp "*dinleyiniz*" uyarısının ardından bir gramofon gibi saatlerce konuşmaktan başka bir şey yapmaktadırlar. Oysa bundan daha zararlı bir yöntem olamaz. Canlı varlıkların ciddi ve gerçek gözlemlerine (*müşâhedât*) başvurmak yerine doğabilim derslerini böyle öğretmeye kalkışmak öğrenciyi uyutmak ve uyuşturmaktan dolayısıyla yorgunluktan başka bir sonuç vermez. Avrupa okullarında artık öğrencilere zorbalık içeren "*dinleyiniz*" uyarısı değil "*bakınız, tatbîk ve tecrübe ediniz*" öğüdü verilmektedir. Organizmalar, sınıflarda öğretilmez. Sınıflar doğabilim dersleri için dar, kasvetli ve zararlı birer hapishanedir. Doğabilimleri kitap okuyarak öğrenilmez. Öğrencinin bu konulara merakı ancak çıplak doğada uyandırılabilir. Bu konuda en yararlı yöntem varlıklara (*eşyâ*) dokunarak doğayı bizzat araştırmaktır. Çiçeksiz, otsuz botanik; hayvansız, topraksız zooloji ve jeoloji öğretmek zihin için helak edici bir cezadır. Öğrencileriyle başa başa laboratuarında saatlerce çalışmayan, kırlarda taşlar arasında böcekler aramayan, taşları tırnaklarıyla ayıklamayan kendini beğenmiş bir hoca vicdan mahkemesi önünde gerçek bir suçlu konumundadır. Bu suçu izleyen hocanın derhal cezalandırılmaması da bir eğitim cinayetidir. Bu konuda hocaların "*bilimsel geziler için para ve araç temininden yoksunuz, botanik bahçelerimiz ve mikroskobik incelemeler için laboratuarlarımız yoktur*" şeklindeki iddiaları kişisel tembelliklerini sürdürme ve savunma çabasından başka bir şey değildir. Bu olumsuz şartlar altında olmalarına rağmen öğrencisine deneysel (*tecrübî*) bilgiler veren pek çok hoca vardır. Subhi Edhem burada, daha önce doğabilimlerinin tarihçesini anlatırken övgüyle söz ettiği Kemal Cenab, Sabri, Ali Rıza, Faik[,] Süreyya adlarını tekrar saymakta ve bunları bütün yokluklara karşın düşünce ve ruh olarak genç, ilerleme arzusuyla yanıp tutuşan ve seyyar memurluktan şikâyet etmeyen hocalar olarak tekrar övmektedir.

Bu eleştirel değerlendirmelerin ardından Subhi Edhem, "*târîh-i tabîî, ulûm-ı tabîiyeye esâsdır. Bu cihet düşünilerek mekteblerde dâimâ târîh-i tabîî sâir şubelere tercîh edilmiştir*" diyerek bu bilimlerin eğitim-öğretiminin "*bizzât müşâhede, bizzât tecrübe ve bizzât koleksiyon tertîbî*" olmak üzere üç temel ayağı olan bir yöntem (*usûl*) çerçevesinde okullarda nasıl yapılması gerektiğini nispeten ayrıntılı bir biçimde açıklamaktadır. Buna göre, doğal tarih (*târîh-i tabîî*) dersleri aritmetik ve edebiyat dersi gibi değildir, eğitim-öğretimi ayrıntılıdır. Bu derslerde hoca öncelikle vereceği dersleri zaman ve mevsimlere göre ayarlamalıdır. Örneğin zoolojide kurbağanın incelenmesi için en uygun zaman ilkbahardır ve kurbağa incelemesinde en çok önem verilmesi gereken "*metamorfoz*"dur. Sınıfta hem gözlem hem deney yapılamaz, bunun çaresi dersleri ayırmaktır. Bazı hayvanlar için büyük masraflarla akvaryum kurmaya gerek yoktur. Bunların, ilkbaharda okul bahçesinde, viranelerde, kırlarda, rutubetli duvar diplerinde, taş kovuklarında, su kenarında bitmiş ot yığınları içinde gayet sağlam pek çok örneği bulunabilir. Bunun için hoca haftada bir kez de olsa geziler düzenlemelidir. Bunların öğrenciye büyük faydası olacaktır. Bu gezilerde hoca hemen anatomi ve fizyoloji bilgileri vermeye başlamamalı, önce öğrencinin merakını uyandırmalı, bu bitki ve hayvan örneklerini özel kaplara koyup getirmeli ve incelemeleri sınıfta hep birlikte yapmalıdırlar. Hem hayvan hem bitkilerde öncelikle yerli türlere önem verilmeli, egzotik olanlar tali dereceye bırakılmalı, zooloji eğitiminde hayvanların karton örnekleri, resimleri, mulâj taklitleri, iskeletleri kullanılmalı, iskelet ve kaslar işlevleriyle açıklanmalıdır. Öğrenciler açıklamaları, kavramları hoca gittikten sonra bir kez de kitaptan okumalıdır.

Hayvanların özelliklerini belirlemenin bitkilere göre daha zor olduğunu vurgulayan Subhi Edhem, liselerde (*îdâdîler*) okutulan zooloji dersinin insan ve hayvanlardan söz eden iki kısma ayrıldığını ve insan incelemelerinin tıbba ya da özel bir okula özgü olduğunu ifade ederek sadece îdâdîlerde değil daha alt düzeydeki okullarda (*küçük mektebler*) da diseksiyon içeren (*teşrîhî tedkîk*) bir zooloji dersinin yedi adımda nasıl uygulanması gerektiğini gösteren bir program verir. Bunun için elde edilmesi kolay köpek, tavşan gibi hayvanlar bulunarak önce solunum, sıcaklık, duyular (*hassâsiyet*) gibi canlı hayvandaki dış yaşamsal özellikler incelenmeli, ardından öldürüp ölüm sebebi, can çekişme hali gibi durumları hakkında bilgi edinmeli, sonra kan alıp kanın pıhtılaşmasının nedenlerini açıklamalıdır. Daha sonra derisini soyup şekli ve tabakaları incelenmeli, ardından göğüs, karın ve baştaki iç organları göstermeli, sonra sindirim organı, içerdiği maddeler ve bezler incelenmeli en sonunda da etleri özel olarak ele almalıdır.

Bütün bunların ardından diseksiyon yapılan bu hayvanın organlarını, kesimhane veya balıkhanelerden elde edilen hayvanların deri, kalp, ciğer, karaciğer, mide, böbrek ve beyin gibi kısımlarıyla karşılaştırmalıdır. Karşılaştırma sırasında ellerinde ustura, pens, iğne vs gibi basit aletler bulunan öğrencileri beşerli gruplara ayırmalı, öğrenciler otopsi yaparken hoca levha üzerindeki veya tahtaya çizeceği şekillerle mümkün olduğunda Türkçe terminoloji kullanmaya özen göstererek bilgi vermelidir. Doğabilim hocaları masalcılığı, gevezeliği bırakmalıdır. Bu hem hocayı hem dinleyenleri yorar ve sıkar. "*Bir göstermek bin söylemekden efdaldir*". Öğretmenler balık, kurbağa, karides gibi çeşitli tatlı ve tuzlu su hayvanlarını büyük cam kaplar, kavanozlar veya fanuslara koyarak okullarında masraf gerektirmeyen basit akvaryumlar yapabilir ya da okul bahçelerinde bitkilerin tohumlanması vb konularda örnek olması için arı kovanları bulundurabilirler. Subhi Edhem, bunların kurulup hazırlanma tarzlarını sırası geldikçe göstereceği vaadinin ardından zoolojide basit olan bu gözlem ve tecrübelerin botanik, jeoloji, mineraloji ve astronomide daha basit olduğunu vurgulayarak "*musâhebe*" adını verdiği yazısını hocaların bu konularda çaba göstermeleri ricasıyla bitirir (*Beşer ve Tabiat*, 3, s. 33-35).

Parazitoloji Tarihi: *Fransesko Redi Hâssaten Parazitolojinin Bânîsi Oldı.*

Subhi Edhem, doğabilimleriyle (*tabiiyât*) ilgili yazı dizisinin ilkinde, ülkede bu alanda yazılmış kitapların her hafta birini ele alıp değerlendireceğini söylemişse de bu sözünü sadece ikinci bölümde İsmail Hakkı Bey'in kitabı için tutabilmiş, üçüncü bölümde ise bir kitap eleştirisi yerine ülkemizde bu bilimlerin nasıl öğretilebileceğini ele almıştır. Ayrıca kitap eleştirileriyle her hafta süreceği söylenen yazı dizisine, derginin yayınlanabilmiş son iki sayısı yani dördüncü ve beşinci sayılarda devam edilememiştir. Bununla birlikte, Hakkı Bey'in tıbbî zoolojinin yanı sıra bilgisizlikle suçlandığı alanlardan biri ile ilgili olması bakımından, derginin dördüncü sayısındaki "Fenn Târîhi" köşesinde "Parazitoloji Târîhi" alt başlığı ile yayınlanmış makale, Subhi Edhem imzası açıkça belirtilmemiş olsa da, bu serinin dördüncü tefrikası olarak kabul edilebilir.

Çok eskiden beri fark edilmesine rağmen parazitler (*tufeylât*) hakkındaki temel bilgilerin on yedinci yüzyıldan itibaren elde edilmeye başlandığı ifade edilerek başlanan yazıda bu alanın tarihinin dört dönemde ele alındığı görülmektedir. Birincisi insan bedeninde hastalık yapan parazitlerden sadece görülebilenlerinin dikkate alındığı, Hippokrat ve Galen gibi bilginlerin ilgisine karşın önemli bir gelişmenin yaşanmadığı ve nihayet Galen'in geleneksel yöntemini temelden yıkarak on altıncı yüzyılda modern anatomiyi (*ilm-i teşrîh*) kuran Vesalius (1514-1564) ile

sona eren ilk ve orta çağlardır. İkincisi on yedinci yüzyıldır. Bu yüzyılda özellikle mikroskobun keşfiyle hastalık yapan organizmalar ve üremeleri hakkında bilgi edinilmiştir. Parazitolojinin kurucusu insanların bağırsaklarında, memelilerin böbrek ve akciğerlerinde, kuşların hava, balıkların yüzgeç keselerinde yaşayan solucan ve benzerleri hakkında incelemeler yapan Francesco Redi'dir (1626-1697). Redi araştırmalarıyla her hayvan zümresine ait bazı parazit numunelerini gösterip böceklerin üremelerini araştırmış hatta mikroskop incelemeleriyle Diacinto Cestoni'nin (1637-1718) keşfettiği uyuz böceğinin şeklini, yumurtalarını bildirip uyuzda asıl nedenin uyuz böceği olduğunu açıklamıştır. Üçüncüsü on sekizinci yüzyıldır. Bu yüzyılda solucanların/parazitlerin (*dîdân*) parazitolojideki önemini vurgulayan Nicolas Andry'nin (1648-1742) Paris Tıp Fakültesi başkanı olmasıyla bunların bağırsakta bulunmalarının türlü hastalıklara yol açtığı kabul edilmiş oldu. Bu dönemde gözle görülemeyen mikroplara da solucan/parazit adı verilmişti. Gerçekte hastalıkların bulaşması solucanlarla değil mikroplar aracılığıyladır.

Parazitolojinin dördüncü dönemi on dokuzuncu yüzyıldır. Subhi Edhem'in bu dönemdeki gelişmeleri önceki dönemlere göre daha çok isim ve kavram eşliğinde nispeten ayrıntılı anlattığı görülmektedir. Buna göre, bu yüzyılda mikroskopla görülebilen şeylere şüpheyle bakanlar ve kendiliğinden üreme kuramını savunmaya devam edenler olmakla birlikte *helminthologie* (*ilm-i dîdân*) genel zoolojiden ayrılmıştır. Eschricht (1798-1863) *sisterin* gibi olgunlaşmış parazitlerden (*dîdân*), Steenstrupe (1813-1897) döngüsel üremeden (*tenâsül-i mütevâliye*), Küchenmeister (1821-1890) tenyalardan ve koyunların vücuduna girip onlarda salıncak hastalığına yol açan tenya larvalarından bahsetmiştir. Raspail (1794-1878) insan organizmasındaki parazitler, askarid ve böceklerden, bunların zararlarından nasıl korunulacağından ve yol açtıkları hastalıklara yakalananların tespitinden söz etmiştir. Pasteur'ün (1822-1895) çalışmaları parazitolojinin önemini göstermiştir. İlk kez Lambel (لامبه ل) bazı dizanteri durumlarında amiplerin etkisini göstermiş, bakteriler daha çok araştırılmaya başlanmış, pek çok parazit ortaya çıkarılıp organik gelişimleri bildirilmiştir. Gruby'den (1810-1898) önce çok ilerlemeyen bakteriyoloji, bitkisel parazitlerin incelenmeye başlanmasıyla önem kazanmıştır. Bütün hastalıkların kaynağının bakteriler olduğu düşüncesi egemenken Laveran'ın (1845-1922) *amatozaerleri* (اماتوزه ئر) keşfetmesi, hastalıkların ortaya çıkmasında parazitlerin önemini göstermiştir. Subhi Edhem parazatiloji tarihine ilişkin yazısını "*meşhûr parazitologlardan İngilterede Patrick Manson'un (1844-1922) didiği gibi bakteri zümresi mertebe-i kusvâya vâsıl oldı. Şimdi huveynât-ı basîta başlamışdı[r]. Bu devre*

"prosotologi"ye getirildi. Entomologi[de] Laveran'ın keşfiyâtından sonra sineklerin hayâtı da tetkîke başlanmışdır" ifadeleriyle bitirir (*Beşer ve Tabiat*, 4, s. 58-59).

Evrim Yazıları: *Evrim Yasaları, Toplumda Yaşam Savaşı, Maddenin Yok Olması, Gülme ve Bel Kemikli Hayvanların Üçüncü Gözü Hakkında*

Derginin bazı sayılarında, yazarı belirtilmemesine rağmen, derginin hem sahibi hem muharriri olarak tanıtılması, ona ait olmakla birlikte altında imzası unutulan yazıları bulunması, içeriğinin uygunluğu gibi yukarıda da ifade edilen nedenlerden ötürü, sıkıntısızca Subhi Edhem'e ait olduğu düşünülebilecek, çeşitli konulara ait birçok yazı vardır. Bunlardan bilimlerle ilgili olanları birinci sayıdaki "Tekâmül Nazariyesinin İstinâd Ettiği Kânûnlar", "Hayât Mübârezesinin Kânûnı ve Siyâsî Secîyesi", "Mâddenin İndirâsı Hakkında Yeni Fikrler" ve "Hande" ile ikinci sayıdaki "Târîh-i Tabîi: Bel Kemikli Hayvânların Üçünci Gözi" adlı yazılardır.

İlk makalede, çok sayıda gözlem ve deneyim sonucu, evrim kuramının doğurma (*tevlîd*), orantısal gelişme (*neşv ü nemânın tenâsübi*), kalıtım (*verâset*) ve Malthus ve basit yapılı organik biçimlerin devamlılığı (*bünyesinin besâtatına nazaran şeklerde devâm kânûnı*) şeklinde beş yasaya dayandığının anlaşıldığı söylenmektedir. Birinci yasa fil, deve gibi hayvanların uzun hamilelik sonucu ancak bir yavru doğurmasına karşın fare, tavşan gibi hayvanların kısa süren hamileliklerinin ardından çok sayıda yavru doğurmasında görüleceği üzere dölleme (*telkîh*) yeteneğinin hayvanın büyüklüğü ile ters orantılı olmasını içermektedir. İkincisi organizmanın bölümlerinin sıkı ilişkisi nedeniyle değişen bir organın çevresinde bulunan organların da biçim, fonksiyon, ilişki vb. bakımlarından değişmesinin zorunlu olduğunu dile getirmektedir. Üçüncüsü kazanılan özelliklerin kalıtımsal olması ve sadece hayvan dünyasında değil bitki dünyasında da kalıtımsal özelliklerin sonraki kuşaklarda da daima aynı yaşlarda ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Adını Malthus'tan (1766-1834) alan meşhur dördüncü yasa türlerin çoğalmasının geometrik besinlerin ise aritmetik olduğunu ifade etmektedir. Organlardaki değişmenin daima çevre ile ilgisi olduğu anlamına geldiği vurgulanan beşinci yasa ise, organlaşması ve biçimi basit canlıların yapıları basit, yaşamsal fonksiyonları tümüyle lokal iken buna karşın organizmaları karmaşık olan canlıların dönüşümlerinin hızlı ve organlarının işlevinin de kendine özgü olduğu şeklindedir (*Beşer ve Tabiat*, 1, s. 5-6).

İkinci yazı evrim kuramının toplumsal yaşama uygulanmasına yani Sosyal Darwinizm denilen anlayışa yönelik bir değerlendirmedir. Buna göre, edebiyatçılar ve sosyologlar yaşam savaşının toplumsal uygulamasını bir canilik gibi görmüşler özellikle Nietzsche'nin (1844-1900) üst insana (*fevk-i beşeriyet*) ulaşmanın ancak

zayıflara karşı "*acımasız olunuz*" ilkesiyle gerçekleşebileceğini ileri süren görüşleriyle tartışmalar daha da artmıştır. Yazıda, türsel ayıklanmanın seksüel seçme (*cinsî ıstıfâ*) ile gücünü kaybettiği, topluma uygulanınca ileri sürüldüğü kadar acımasız bir durum ortaya çıkmadığı, çünkü toplumda bireysellik olmadığı yani insanların hiçbir zaman tek başına değil her zaman küçük ya da büyük insan grupları içinde yaşam mücadelesi verdikleri vurgulanmakta ve *cyclisme* (سیقلیزم) denilen bu durum nedeniyle insanlar arasında yaşam savaşının etkisini kaybettiği ileri sürülmektedir (*Beşer ve Tabiat*, 1, s. 6-7).

Üçüncü yazıda "*Lukres mâddeyi felsefesine esâs ittihâz itmişdi ve onı lâ-yemût telakkî idiyordı… meşhûr Lavvazye yeni kimyâyı ibdâ itdikden sonra tabiatda hiçbir şey halk olunamaz ve hiçbir şey de mahv olamaz düstûrını koydı*" denilerek yirminci yüzyılda bu ilkenin geçersizliğinin gösterildiği söylenmekte ve x ışınları, katot ışınları, radyoaktivite hatta termodinamik ilkelerine ilişkin açıklamalar eşliğinde maddenin varlığın son formu olmadığı anlatılmaktadır. Buna göre madde, şimdiye kadar bilinen güçlerden çok büyük bir kuvveti barındırmaktadır. Bu güçler maddenin içerdiği zerrelerin parçalanmasıyla (*inhilâl*) ortaya çıkmaktadır. Zerrelerin parçalanmasıyla madde çeşitli evrelerin ardından yok olur yani maddeliğini kaybederek esire dönüşür. Evrim yasasının sadece canlılarda değil madde de geçerli olduğu ifade edilen yazı, konuyla ilgili araştırmaların sonuçlarını yedi maddede özetlemekte ve bunların sırasıyla açıklanacağı söylenerek sona ermektedir. Derginin diğer sayılarında bu makalenin devamı olabilecek bir yazı bulunmamaktadır. "*Bu husûsı tecrübî bir sûretde ilk bildiren zât Gustave Le Bon'dur … Bu husûsı gâyet metin tecrübelere istinâden irae iden yine Le Bon'dur*" gibi ısrarlı atıflardan söz konusu makalenin (*Beşer ve Tabiat*, 1, s. 8-9) Gustave Le Bon'un adları açıkça söylenmese de *L'évolution de la matière* (1905) ve *L'évolution des forces* (1907) gibi eserlerinden mülhem olarak onun fizik teorilerini anlatan bir yazı dizisi şeklinde tasarlandığı ancak tamamlanamadığı anlaşılmaktadır.

"Hande" başlıklı dördüncü yazı oldukça kısadır. "*Gülme üç noktadan tedkîk olunur: 1 – Mihanikî (teşrîh ve fizyoloji) 2 – Şeklî ve Sebebî (psikoloji) 3 – Hüznî ve Surûrî (ilm-i emrâz)*" diye başlayan yazıda "*canlılar arasında handeye en müsâid olan insândır*" denilerek önce söz konusu hadisenin anatomik ve fizyolojisine dair kısa açıklamalar yapılmaktadır. Ardından çeşitli şekilleri olmakla birlikte gülmenin ilkine tebessüm ikincisine asıl gülme denilen istemli ve istemsiz iki temel biçimi olduğu söylenmektedir. Bu hadisede rol oynayan yüz kaslarının durumunu gösteren bir çizim ve hüzünlü, yalancı vb gibi çeşitli gülme biçimlerini gösteren dört resimle

desteklenen yazı, gülmenin sinir hastalıkları, histeri ve beyin zarı iltihabı gibi marazî durumlarda da görülebileceği şeklindeki ifadelerle sona ermektedir(*Beşer ve Tabiat*,1, s. 9-10). Bu makale, Subhi Edhem'in felsefesi hakkında bir kitap kaleme aldığı Bergson'un (1859-1941) *Le Rire* (1900) adlı eserini anımsatıyorsa da yazıda Aristo ve gülmede işlevi olan yüz kaslarına adı verilmiş olan Santorini (1681-1737) dışında her hangi bir isim zikredilmemektedir.

Derginin ikinci sayısındaki "Târîh-i Tabîî" köşesinde yer alan "Bel Kemikli Hayvanların Üçüncü Gözi" başlıklı beşinci makalede bugün körelmiş bir organ olan kozalaksı beze (*gudde-i sanevberiye*) ilişkin araştırmalardan bunun vaktiyle üçüncü bir görme organı olduğu sonucuna ulaşıldığı bilgisiyle başlanmaktadır. Yazıda söz konusu bez hakkında sırasıyla anatomik, histolojik (*nescî*) ve başta bunu ruhun mekânı sayan Descartes olmak üzere çeşitli bilginlerin görüşlerini içeren fonksiyonel (*îfâ itdiği vazîfe*) açıklamalar yapıldıktan sonra "*bu uzvun nasıl zuhûr itdiğini anlamak için insân dımâğının embriyoloji nokta-i nazarından neşv ü nemâsını bilmek lâzımdır*" denilerek bu tür açıklamalara geçilmektedir. Daha sonra kozalaksı bez hakkındaki yararlı bilginin, bezleri insandan farklı olmayan memeli hayvanlar ve kuşlar üzerindeki araştırmalardan değil, aksine bu organın fazlaca gelişmiş olduğu sürüngenlerden elde edilebileceği söylenerek, dinozorlar (*jurazi*) devrindeki *ıchtyosaueres* ve *plésiosaueres* gibi sürüngenlerin kafasının orta yerinde büyük birer gözlerinin olmasının, kozalaksı bezin eski ve körelmiş bir göz kalıntısı olduğu varsayımını bugün için çok makul bir fikre dönüştürdüğü ifade edilmektedir (*Beşer ve Tabiat*, 2, s. 28-29).

Dârülfünûn Haberleri ve Eleştirileri: *Maârif Nâzırı Neden Dârülfünûn'un Re'isi Oluyor?*

Dergide bu başlık altında topladığımız dönemin eğitim ve kültür hayatına ilişkin birçok haber-yazı ve derginin/Subhi Edhem'in bunlara yönelik çok önemli eleştirileri bulunmaktadır. Söz konusu yazılar hem ilgili alanların tarihsel ayrıntılarına ilişkin kayıtlar olması hem de Subhi Edhem'in bu konulara dair düşüncelerini yansıtması bakımından oldukça önemlidir. Bunlar birinci sayıdaki "Tenkîd", "Maarif Haberleri", "Atamalar", "Tavsiyelerimiz", ikinci sayıdaki "Dârülfünûnumuzun Hâli", üçüncü sayıdaki "Lozan Dârülfünûnundan Mezûn Türk Talebesi", "Muallimlerin Gazeteciliği Hakkında Bir Karâr", dördüncü sayıdaki "Maarif Haberleri " başlıklı yazılardır.

Dârülfünûn'la ilgili ilk yazı birinci sayıda "Maarif Haberleri" başlığı altında verilmekte ve yazıda Dârülfünûn'un bağımsız bir kurum olması için adları açıklanmayan birkaç müderris tarafından "Meclis-i Maarif"e verildiği söylenen on

maddelik dilekçenin (*lâyiha*) metni yayınlanmaktadır. Dârülfünûn'un bağımsız bir kurum olduğu vurgusuyla başlayan bu ilginç ve tarihsel değeri olan dilekçenin ikinci maddesinde üniversite hoca (*müderris*) adayının belirlenmesi, açılacak kürsü, ders ve yapılacak konferanslara fakülte kurullarının karar vermesi istenmektedir. Üçüncü maddede, hoca (*müderris*) ve öğretmen (*muallim*) şeklinde iki bilimsel unvan olması, hoca olmak için yükseköğretim diploması, otuz yaşını geçmiş olma, müstakil bir ya da birkaç bilimsel eser sahibi olma, yabancı dil bilme ve en az üç yıl hizmette bulunma şartlarından söz edilmektedir. Dördüncü maddede boş bulunan hocalıklara fakülte yönetim kurulunun bir ya da iki aday göstermesi, Dârülfünûn senatosunun (*divân*) onayı sonunda Eğitim Bakanının söz konusu kişiyi hocalığa seçip hükümete bildirmesi ve Padişah emriyle atanmasından bahsedilmektedir. Beşinci maddede Dârülfünûn başkanının (*reîs*) Eğitim Bakanı, yöneticisinin rektör (*emîn*) olması ve rektörün fakültelerce (*medrese*) iki yıllığına seçilmesi önerilmektedir. Altıncı madde bir hocanın görevden uzaklaştırılmasının hocalar kurulu ve senato üyelerinin çoğunluk kararına göre Eğitim Bakanınca yapılması; yedinci madde doğal ve seçilmiş üyelerden oluşacak senatoya Eğitim Bakanının başkanlık rektörün vekillik yapması hakkındadır. Fakültelerin dekanı (*reîs*) vardır. Her fakültede hoca (*müderris*), öğretmen (*müallim*) ve yardımcı hoca (*mukarrir*) bulunur, bunlar arasından bilimsel ve idarî yetkiye sahip bir kurul oluşturulur, şeklinde sekizinci maddeden sonra Dârülfünûn'a resmî veya özel sultânî mezunlarının sınavsız diğerlerinin sınavla alınmaları ve bu şartları taşımayanların ise sadece ders dinleyebileceklerini söyleyen dokuzuncu madde gelmektedir. Sonuncu madde yardımcı hocaların tekrar kadroya girmek istediklerinde, adları daha sonra açıklanmak üzere yazılı ve sözlü sınav yapılmalarıyla ilgilidir.

Derginin bu dilekçeyi takip eden Dârülfünûn'la da ilişkili "Atamalar" başlıklı sonraki yazısı, bilim ve kültür tarihimizde yer edinmiş bazı kişilerin biyografileri bakımından önemli görünmektedir. Buna göre "*Beyâzıd Kütübhânesi hâfız-ı kütüblüğüne Hâfız Şerefeddîn Efendi*[24]*, Dârülfünûn ilm-i arz müderrisliğine Müştâk*[25]

[24] Buradaki kütüphaneci 1942-47 yılları arasında diyanet işleri başkanlığı da yapan meşhur din bilgini Ord. Prof. Dr. Mehmed Şerefeddin Yaltkaya'dır (1880-1947) (Kara, 2013, s. 308-310).

[25] Müştâk Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'den mezun olan jeolji müderrisi (Günergun, 2005, s. 83) Kargılı Kadizade Dr. Ahmed Şevki Müştak Eke'dir (1865-1938) (Etker, 2005, s. 192).

ve fizik müderrisliğine Tevfîk Beğler[26] *tayîn olunmuşlardır*". Haberde Dârülfünûn'un yeni yönetmeliği gereğince bir kürsüye hoca olarak atanmak için adayın bilimsel kimliğini ispatlayan bir ya da birkaç eseri olması gerektiği ancak yıllarca resmî ve özel okullarda öğretmenlik (*muallimlik*) yapan Müştâk Bey'in "*belli başlı bir telîfi*" olmadığı Tevfîk Bey için de aynı "*kanâat*"in söz konusu olduğu ifade edilerek atamalar eleştirilmektedir. "Atamalar", veriliş tarzından Subhi Edhem'in olumlu karşıladığı anlaşılan "*Tıbb Fakültesi Tıbb-ı Kânûnı muallimliğine Doktor Vasfı Bey*[27] *birâderimiz tayîn idilmiştir*" haberi ile sona ermektedir (*Beşer ve Tabiat*, 1, s. 12-13).

Dergi/Subhi Edhem, Dârülfünûn'un özerkliği için adı açıklanmayan bazı müderrisler tarafından verilen dilekçeye (*lâyiha*) yönelik eleştirilerini ikinci sayıdaki "Dârülfünûnumuzun Hâli" başlıklı yazıda dile getirmektedir. Buna göre, eskiden beri, Eğitim Bakanı kotluğuna oturan herkes (*nâzır*) hemen ortaya bir "*Dârülfünûn Islâhâtı*" meselesi atar. Her defasında yeni birkaç ders, birkaç fakülte (*medrese*) açılır, bazen kişiye özel anabilimdalları (*kürsî*) kurulur ya da kapatılır. Yeni bir kanun çıkarmakla Dârülfünûn'a yeni bir hayat verileceği zannedilir. Son verilen "*dillere destan*" dilekçeyle İstanbul Dârülfünûnu'nun, manevî kişiliği olan, "*muhteris siyâsâtın gürültülerinden uzak*" Batı üniversiteleri gibi özerk olacağı söyleniyor. Oysa yakından bakıldığında bu dilekçede de, şimdiye kadar yapılan girişimlerin başarısız olmasına neden olan, bireysel çıkarlar uğruna toplumsal yararları göz ardı etme "*illet*"i hissedilmektedir. Subhi Edhem "*Maârif Nâzırı neden Dârülfünûn'un reîsi oluyor?*" diye soruyor. Dârülfünûn bir bilim, teknoloji (*ilm, fenn*) yuvasıdır. Oysa Eğitim Bakanı'nda olması gereken özellik bilimsel değil politik yeteneklerdir. O üyesi olduğu partinin, hükümetin politikası için bir araçtır. Bir bakan ne kadar saygın olursa olsun Dârülfünûn gibi bilimsel bir kurumun başına geçemez; geçerse kurumun bilimsel görünümüne leke sürülmüş olur. Subhi Edhem, Dârülfünûn'a atanma ve yükselme şartlarının, tarafsız uygulanmak koşuluyla ne kadar ağır olursa o kadar iyi olacağı vurgulamakla birlikte, hoca, öğretmen ve yardımcı hocaların

[26] Fizik müderrisi Tevfik Bey, 1910'da Dârülfünûn Fizik Şubesi muallim muavinliğine getirilip ardından hangi dalda eğitim gördüğü mechûl olmakla birlikte Sorbonne'a gönderilen dönüşte Salih Zeki'nin asistanlığını yapıp onun Umûmî Fizik dersini okutan Temmuz 1919'da müderrisliğe yükseltilen ve üniversite reformunun ardından 1934'te emekli edilen Tevfîk Subaşı'dır (1879-1954) (Baltacıoğlu, 2018, s. 157-165).

[27] "*Birâderimiz*" sözünden Subhi Edhem'in takdir ettiğini düşünebileceğimiz haberdeki bu kişi, 1905'te Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi birincilikle bitirip 1908'de gönderildiği Paris Tıp Fakültesi Adlî tıp Enstitüsündeki eğitiminin ardında 1911'de yurda dönüp 1912'de tıbb-ı kânûnî müderrisi muavini olarak göreve başlayan Dr. Vasfi Bey'dir (1884-1924). Vasfi Bey, 1916'da Tabâbet-i Adliye Müdür Muâvini, 1919'da Sıhhiye Müdüriyeti Umûmiyesi Teşkilâtı Tabâbet-i Adliye Şubesi Müdürlüğü ve Eylül 1923-Haziran 1924 arasında da Tıp Fakültesi Dekanlığı yapmıştır (Yıldırım, 2017, s. 200-210).

atamalarında veya yeni alınacak hocaların belirlenmesinde sınav yapılmasını, uygulandığı biçimiyle bu sınavların hiçbir zaman zekâ ve bilginin ölçütü olamayacağı gerekçesiyle, doğru bulmaz. Ayrıca ona göre, bu sınavı yapacak olanların, zaten yetkin olmadıkları için reform yapılan o günün Dârülfünûn hocaları olması da başka bir tuhaflıktır. Subhi Edhem, bu sorununun çözümü için Batıdaki üniversitelerin yöntemlerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini söyleyerek, maaş almadan sadece derslerine devam edenlerin ödedikleri küçük ücretlerle yetinen, yetersiz olduğunda karşısında ders anlatacak birini bulamadığından kendiliğinden sistemden ayrılan privat doçentlik uygulamasından söz eder. Ardından ilk önce, gerçekten Dârülfünûn'a uygun bilimsel yetkinliğe sahip saygın kişilerin belirlenip bundan sonra bu şekilde oluşturulacak bir eğitim kurumuna özerklik verilmesi gerektiğini vurgulayarak "*lâyiha ile iştigâl idenlerin nazar-ı dikkatini celb ideriz"* ifadeleriyle yazısını bitirir (*Beşer ve Tabiat*, 2, s. 31-32).

"Tenkîd" başlıklı yazıda Telif Tercüme Heyeti müdürü Cevâd Bey Efendi'nin Dârulmuallimîn-i İbtidâîler için yazdığı *Fizik* adlı kitabı eleştirilmektedir. Burada belirtildiğine göre, Maarif-i Umûmiye Nezâreti en çok Birinci Dünya Savaşı sırasında etkin olmuş bir iki yıl içinde Matbaa-i Âmire'de edebiyâta ait pek çok eser basılmıştır. Subhi Edhem, bu kitapların düşünce, ilke ve bilgi hatalarıyla dolu olduğunu yetkili makam ve kişilerin dikkatini çekmek için bunları birer birer göstereceğini ve bu işe Telif ve Tercüme Kütüphânesi'nin otuzuncu kitabı olarak yayınlanan söz konusu *Fizik* adlı eserden başlayacağını söylemektedir. Buna göre kitap baştan aşağı hatalarla doludur. Ayrıca kelimeler yerli yerinde kullanılmadan tercüme edilmiştir. Bu hatalar kitaptan seçilen birçok örnekle gösterilmekte ve eleştiriler "*ey dikkatli bakanlar ibret alın*" (*fa'tebiru yâ uli'l-ebsâr*) ifadesiyle sona ermektedir.

"*Biz halka fâide-bahş olan herkesin minnetsiz meddâhı ve bir takdîrkârıyız. Bu tavsiyelerimiz hiçbir menfaat ve hiçbir ücret mukâbilinde değildir. İdârehânemiz ücret mukâbilinde ilân kabûl itmez*" şeklindeki ifadelerle başlayan "Tavsiyelerimiz" başlıklı bölümde dönemin İstanbul'undaki bazı kitapçı, doktor, gazetelerin ilanları görülmektedir. İkincisi daha muhtemel görünmekle birlikte, ilanlara eşlik eden övgü ve tavsiyelerin dergiye mi ilan metnine mi ait olduğu tahmin edilememektedir. Bununla birlikte yeni çıkan günlük bir gazetedir denilip "Başlarken" başlıklı başyazısı "*doğrı kalplilik*"le nitelenen *Tarîk* ve "*haberlerindeki sıhhat nokta-i nazarından İstanbul halkının rağbetini kazandığını göriyoruz*" denilen *Akşâm* gazetelerine yönelik ifadelerin derginin/Subhi Edhem'in eleştirileri olduğu kuşkusuz görünmektedir. Birinci gazete, dergi politikasını bir kez daha göz önüne serecek biçimde *İncî* ve *Yeni*

Dünyâ adındaki diğer gazetelerle birlikte tiyatro piyesleri, masal ve manzumelerle dolu edebî içeriği nedeniyle eleştirilerek, dönemin şartlarını yansıtan vurucu bir ifadeyle "*ve bunların ateşler içinde yanan bir memlekete ne fâidesi görülür?*" denilmektedir. *Akşam* gazetesine yönelik eleştiri Subhi Edhem'in daha önceki örneklerde de görülen tarzını yansıtmaktadır. Buna göre, söz konusu gazetenin 18 Temmuz [1919] tarihli sayısından alınan ve okunduğunda gerçekten baştan aşağı anlamsız olduğu görülen bir ifadeye dikkat çekilerek gazeteden yayınında daha özenli olması istenmektedir (*Beşer ve Tabiat*,1, s. 11-14).

"Lozan Dârülfünûnu'ndan Mezûn Türk Talebesi" başlıklı yazıda o yıl [1919] İsviçre'deki söz konusu üniversitenin çeşitli bölümlerinden mezun olup yurda dönecekleri öğrenilen Mazhar Nedim (hukuk), Tâhir Şekîb (siyasal bilgiler), Kâzım Behçet (mühendis), Mustafa Besim (mühendis), İsmail Fûâd (mühendis) ve Tayfur Nâzım (elektrik mühendisi) adlarındaki altı öğrenci "*dimâğlarını garb irfânıyla besliyen bu güzîde genclerin isimlerini zikr itmeği kudsî bir vazîfe telakkî idiyoruz*" ifadesiyle takdim ve bir an önce vatana hizmete başlamaları temenni edildikten sonra yurt dışına eğitim için gönderilen öğrencilerden yeteri kadar yararlanılmadığı imasıyla "*bâri bunlar kendilerinden evvel avdet iden diğer arkadaşları gibi nan-kör bir takdîrsizlik karşısında bulunmasınlar!*" denilmektedir. "Muallimlerin Gazeteciliği Hakkında Bir Karar" başlıklı yazıda Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât Dâiresi ile Heyet-i Umûmiyesi'nin, memur sayılmayan ücretli öğretmenlerin aksine maaşlı öğretmenlerin memur hükmünde olduklarından siyasî gazetelere sorumlu müdür olamayacakları fakat siyasî olmayan gazete ve dergilere olabilecekleri kararı duyurulmaktadır (*Beşer ve Tabiat*, 3, s. 47-48).

"Maârif Haberleri" başlıklı bölümdeki ilk haberde Maârif-i Umûmiye Nezâreti teşkilat yönetmeliğinin Meclis-i Kebîr-i Maârif'e ilişkin 20, 21, 22, 23. maddelerindeki değişiklikler bildirilmektedir. Söz konusu maddelerden Meclis-i Kebîr-i Maârif'in, ilgili bakanlığın, Dârülfünûn'da dahil olmak üzere tüm eğitim-öğretim birimlerinin bilimsel ve idarî makamı olduğu anlaşılmaktadır. Değişiklerin, söz konusu meclisin idari yapısı, üyeleri, üyelerin ve başkanının nasıl seçileceği, toplantı ve görüşmelerinin nasıl icra edileceği, eğitim öğretim bütçesi, sorumluluğu altındaki öğretim kurumlarının ders cetvelleri, ders kitapları, yönetsel düzenlemeleri, çalışanlarının işe alınma, çıkarılma, güvenlik soruşturmalarını nasıl yapacağı gibi konulara yönelik olduğu görülmektedir. Bu bölümün "Yeni Mektebler" başlıklı ikinci haberinde Aşiyân Neşriyât Tedrisât Şirketi'nce önceki yıl (1918) açılan Aşiyân İdâdîsi'nin bu kez Kadıköy'de açılan şubesinde söz edilmektedir. Üçüncü haber

"Tevfîk Fikret Mükâfâtı" başlığı taşımakta ve yukarıdaki şirketin Nobel ödülüne benzer şekilde Fikret adına şimdilik yalnızca edebî eserlere özgü olsa da yine de teşekküre değer bir ödül vaat ettiği bildirilerek "*çünkü sâ'ir husûsâtda kalem tecrübesinde bulunacak veyâ ibdâ ve ihtirâındân medeniyeti değilse bile hiç olmazsa Türkleri müstefîd idecek dâhîlere maatteessüf henüz sâhib değiliz*" denilmektedir. Çok eser yayınlamışsa da bunlar içinde okunacak olanların bir ya da iki tane olduğu ileri sürülen "Telîf ve Tercüme Dâiresi'nin Kapatılması" başlıklı son haberde, ilgili kurumun görevinin sözü geçen Meclis-i Kebîr-i Maârif'e devredildiği belirtilmektedir (*Beşer ve Tabiat*, 4, s. 64).

Latince Dersleri: *Garb Lisânları Köklerini Latinceden Almışlardır.*

Subhi Edhem'in dergideki son yazısı "Yüz Sahîfede Latince Dersi" başlığını taşımaktadır. Derslere başlamadan gerekçe olarak önce Batı dillerinin köklerini Latinceden aldığı, bilim, felsefe, tıp, hukuk ve gramer terimlerinin büyük kısmının Yunanca ve Latince olduğu bizim bilginlerin ise aynı yöntemle teknik terimleri bağnazlık nedeniyle Latinceden değil Arapçadan aldıkları fakat yeterli bir terimsel sözlük oluşturulamadığı belirtilerek şöyle denilmektedir: "*Bugün bütün malûmâtımızın esâslarını Arab medreselerinden çıkarabileceğini iddiada unûd davranan birçok muhâfazakâr mutaassıblarımız vardır ki kitâblarının nihâyetine Fransızca birer hâşiye koymağı adet idindiler*". Oysa Fransızca bu konuda işe yarayacak özellikte değildir. Subhi Edhem "*gazetemiz*" dediği *Beşer ve Tabiat*'ta bilimsel terimlerin Latince yazıldığını okuyucuların bunları doğru okuyup anlaması için her sayıda bir sayfalık Latince dersi vereceğini söylüyor. Bu sayede Tıp Fakültesi ve Dârülfünûn'daki bazı "*muazzam müderrisler*"in bu dilin kurallarını öğreneceklerini ve bu sayede Fransızca kitaplardan öğrendikleri Latince kelimeleri meslektaşları ve öğrenciler karşısında yanlış geveleyip durarak öğrencilerin kulaklarını tırmalayan telaffuzlardan uzaklaşmış olacaklarını söylemekten de sakınmıyor. İlk dersin dokuz madde altında Latince kelimelerin telaffuzlarına ilişkin olduğu görülmektedir (*Beşer ve Tabiat*, 5, s. 78-79).

Sonuç

"*Alevler içinde yanan bir memleket*" ifadesinin gösterdiği gibi 30 Ekim 1918'deki Mondros Mütarekesini takiben İngiltere, Fransa, İtalya ve Mayıs 1919'dan itibaren de Yunanistan tarafından işgal edilen Osmanlı Türkiye'sinde 7 Ağustos-11 Eylül 1919 tarihleri arasında, haftalık olarak beş sayı yayınlanabilen *Beşer ve Tabiat*, "*sahibi ve muharriri*" Subhi Edhem'in son eseridir. "*Fennî*" sıfatıyla tavsif edilen dergi bilim, felsefe, sosyoloji, hukuk, sanat, antropoloji, dil, biyografi ve dönemin Osmanlı

bilim, eğitim ve kültür hayatına yönelik haber ve eleştiriler gibi çok farklı alanlara ilişkin yazılar içermektedir. Resim ve fotoğraflar içeren ve taahhüdüne uygun olarak nerdeyse tümüyle bilimsel bir içeriğe sahip olan dergide işgal şartları ortamında yayınlanmış olmasına rağmen lehte veya aleyhte hiçbir siyasi yazı ya da tavır görünmemektedir. Bu yönüyle dergi, işgal ve savaş hali içinde harap olmuş bir ülkedeki düşünce ve kültür hayatını göstermesi bakımından önemli bir tarihsel bir belge olarak görülebilir.

Dergideki bilimsel yazıları, Subhi Edhem'in evrimci bakış açısının ve pozitivist bilgi ve bilim anlayışının ayrıntılarını gösteren vurgular içermektedir. Ona göre bilgi, bilimsel bilgidir. Bunun dışındaki her şey hurafe ve masaldır. Kültürümüz hurafeleşmiştir. "*Büyük Türkiye*" edebiyat ve metafizikle değil bilimle kurulur.

Subhi Edhem'in bilim anlayışında da önemli ayrıntılar göze çarpmaktadır. Bu konuda kullandığı üç kavram vardır: *ulûm-ı tabîiye/ tabiiyât*, *ulûm-ı mâddiye* ve *târîh-i tabîî*. Birincisini tüm doğa bilimlerini içeren genel bir terim anlamında kullanmaktadır. İkincisiyle fizik ve kimyayı [metinde açıkça geçmese de buna astronomiyi de ekleyebiliriz] üçüncüsüyle zooloji, botanik, fizyoloji, anatomi vs.yi kastetmektedir. Çok daha önemlisi "*ulûm-ı tabîiyenin merkezi târîh-i tabîîdir*" tezidir. Böylece Subhi Edhem'in doğabilimlerini (*tabiiyâtı ya da ulûm-ı tabîiyeyi*), birincisi fizik ve kimya gibi madde bilimleri (*ulûm-ı maddiye*) ve ikincisi tüm dallarıyla biyoloji ve tıptan oluşan canlı bilimleri (*târîh-i tabîî*) olmak üzere ikiye ayırdığı, ikincisini doğa bilimlerinin merkezine koyduğu ortaya çıkmaktadır. Bunu felsefi terminolojiyle söylemeye çalışırsak, Subhi Edhem fizikalist anlamda değil evrimci-biyolojist anlamda bir pozitivist görünmektedir. Böylece o, bilgi denince doğabilimlerini (*tabiiyât*) anlamakta, doğabilimlerinin merkezinde de madde bilimlerinin (*fizik-kimya*) değil biyoloji bilimlerinin (*târih-i tabîî*) yer aldığını ileri sürmekte, dahası kültürümüzde doğabilimlerinin tüm şubeleriyle merkezi konuma getirilerek eğitim-öğretimin buna göre düzenlenmesiyle toplumun kurtulabileceğini/ilerleyebileceğini düşünmektedir.

Dergideki yazılardan son dönem Osmanlı bilim ve düşünce hayatında derin izler bırakan Batılı bilginlerden Gustave Le Bon'un etkisinin, Subhi Edhem ve dergisi üzerinde de görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Bir ülkenin mutlaka uyması gereken temel ekonomik ilkelere ilişkin tercüme makalesi ile maddenin dönüşümüne ilişkin makalesi söz konusu yazarın Subhi Edhem üzerindeki bu etkisinin ekonomiden fiziğe kadar birçok alana ilişkin tezlerini kapsadığını göstermektedir.

Bilimsel yazılarının, ilgili alanların ilkeleri, kavramları, kuramları, temsilcileri ve tarihine yönelik pek çok ayrıntıyı içermesi Subhi Edhem'in bilgi birikiminin genişliğini ve derinliğini göstermektedir. Neredeyse her makalesinde, sözünü ettiği alana ilişkin çok sayıda kavram, görüş, bilim adamı ve eserden söz etmektedir. Dergide bu kavram ve adların Osmanlıca yazımlarının yanı sıra sık sık Latin harfleriyle de imla edildiği görülmektedir.

Subhi Edhem'in doğabilimlerinin İslam ve Osmanlı dünyasındaki oldukça fazla isim içeren tarihçesine yönelik anlatılarındaki bazı noktalar ikna edici görünmemektedir. Doğada yapılan tecrübeleri gerektiren bu alanların İslam Dünyası'ndaki bölümü için sayıp dökülen çeşitli isimlerdeki karışıklıklar bir yana, bilimsel değil mistik tecrübeleriyle maruf Muhiddin İbn Arabi'nin bu bilimlerin İbn Sina ile birlikte iki öncüsünden biri sayılması söz konusu süreç bakımından hiç de uygun görünmemektedir. Yine döneminde çok ünlü olup "*ayaklı kütüphane*" olarak tanınan ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiye'si içinde haftada iki gün felsefe dersleri veren fakat hiçbir eser kaleme almayan Kethüdazade Arif Efendi'nin, Mühendishane-i Berri-i Hümâyun'da öğrenim görüp burada baş hocalığa yükselen ve matematik doğabilimlerine dair dört ciltlik *Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye* adlı devasa ansiklopedinin yanında ders kitabı niteliğinde birçok eser kaleme alan Hoca İshak Efendi'yle birlikte, bu bilimlerin söz konusu dönemdeki dirilticileri arasında sayılması da şaşırtıcı görünmektedir. Bununla birlikte doğabilimlerinin Osmanlıdaki tarihçesini anlatırken vurgulayarak zikrettiği pek çok ismin, söz konusu sürecin bilim ve düşünce tarihi yazılırken mutlaka dikkate alınması gereken köşe taşları konumunda olduğu söylenebilir.

Subhi Edhem'in kültürümüzde doğabilimlerinin tüm şubeleriyle merkezi konuma getirilmesi görüşü kadar bu bilimlerin eğitim ve öğretimine ilişkin dikkat çekici öneriler sunduğu da görülmektedir. Bazılarını vurgulamak gerekirse, bu bilimleri öğretirken dersler gözlem/gezi (*müşahade*) ve deney (*tecrübe*) dersleri olarak hocaları da ders anlatan ve araştırma yapan hocalar olarak ayrılmalıdır. Bu bilimlere ilişkin laboratuarlar bir yerde toplanmalı yani merkezi laboratuarlar oluşturulmalı ve hocalara buralarda kürsüler verilmelidir. Böylece hocalar okullara değil öğrencileri laboratuarlara gitmelidir. Batıda üretilmiş bilim ve teknoloji terimleri Türkçeleştirilerek değil özgün şekliyle kullanılmalıdır. Öte yandan bilimsel terminoloji oluşturulurken halkın dilinden uzaklaşılmamalıdır. Öncelikle yerli bitki ve hayvan türleri araştırılıp incelenmeli, bitki ve hayvan türlerinin Türkçe adları kullanılmalıdır. Üniversite hocalarına alanının en önemli kitaplarını dilimize çevirme görevi

verilmelidir. Bugün de itibar edilebilecek bu gibi önerileri onun alan yetkinliğinin işaretleri olarak görebiliriz.

Subhi Edhem'in İsmail Hakkı Çelebi hakkında, çok eskiden beri tanışmaları, birlikte uzun yolculuklar yapacak kadar yakın olmaları, ona önceleri sadece bilimsel açıdan değil her konuda hayran olması ve bir türlü eleştirememesi, fakat zamanla bunu aşması, en önemlisi de yurtdışına gönderilen öğrencilerden olmasına karşın Alfort Veterinerlik Okulunu bitiremeden yurda dönmüş olması yani bir diploması olmaması gibi verdiği önemli bilgiler, bir yandan o ve kendisi hakkında bazıları bilinmeyen biyografik ayrıntıları ortaya koyarken öte yanda da bugüne kadar gelen bazı biyografik yanlışların düzeltilmesini gerekli kılmaktadır.

Dergide vermeye başladığı Latince dersleri, her ne kadar dergi yayınını sürdürememiş dolayısıyla daha başlamadan bitmiş olsa da Osmanlılar döneminde ilk kez teşebbüs edilen bir iş olmalıdır. Bu tefrikayla en azından Osmanlı kültür hayatında ilk defa bir bilginin, popüler bilimsel bir süreli yayında halka ve akademisyenlere Latince öğretmeye giriştiği söylenebilir. Daha önemlisi, bu girişimin, akademisyenlerimizin alanlarının yabancı kökenli kavram ve bilgin adlarını doğru telaffuz edemedikleri ya da onları bildikleri yabancı dilin fonetiğine göre yanlış ifade ettikleri şeklindeki gerekçesinin, bugün bile geçerli bir sorun olmaya devam etmesidir.

Subhi Edhem'in gerçekten güncel siyasetten uzak, tamamen bilimsel zihniyetli bir kişi olduğunu gösteren benzer bir durumla Darülfünûn eleştirilerinde de karşılaşıyoruz. Dile getirdiği intihal sorunu, günümüzde de her düzeyde akademik hayatımızın hatta basın-yayın hayatının en önemli problemidir. Akademik bağımsızlık, düzen, akademik yükselme kriterlerinin bir türlü istikrar bulamaması ve her bahaneyle değiştirilip durması, üniversite eğitiminin niteliği, üretkenliği, büyük masraflarla yurt dışına gönderilen kadrolarla amaçların ne derece gerçekleştirildiği vb. gibi sorunların Darülfünûnlu tek üniversite devrinden resmi veya özel yüzlerce üniversiteli devre geçilmiş olan günümüz Türkiye'sinde de can alıcı yükseköğretim sorunları olmayı sürdürmesi oldukça şaşırtıcı ve üzüntü vericidir. Subhi Edhem'in Darülfünûn'un dolayısıyla üniversitelerin güncel siyasetin etkisinden ve kontrolünden uzak bir iç işleyişe sahip özerk bilimsel yapılar olmasını dile getirirken söylediği şu sözler hem sorunu hem de çözümü gösteren bir düstur mahiyetindedir: "*Maârif Nâzırı neden Dârülfünûn reîsi oluyor? Dârülfünûn bir ilm fenn ocağıdır, orada bir profesör yalnız ilm için çalışır. Halbûki bir Maârif Nâzırında aranılan*

şartlar ilmî değil siyâsî kâbiliyetlerdir. O mensûb olduğu fırkanın hükûmetin bir aletidir…".

Kaynakça

Akbaş, M. (2008.) Meltem, *Osmanlı Türkiyesi'nde Modern Fizik (19. Yüzyıl)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alkan, M. Ö. (2009). Osmanlı Darwinizmi. *Cogito*, 60-61, 1-26.

Alkan, M. Ö. (1989). II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar. *Felsefe Dergisi*, 29, 50-58.

Baltacıoğlu, A. Y. (2018). Müderris Tevfik [Subaşı] 1879-1954. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 19 (2),157-186.

Baytop, A. (2004). *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Tübitak.

Beşer ve Tabiat. 1, (7 Ağustos 1919); 2, (15 Ağustos 1919); 3, (21 Ağustos 1919); 4, (4 Eylül 1919); 5, (11 Eylül 1919).

Demir, R. (2006). Subhi Edhem Bey'in Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci. *Bilim ve Ütopya*, 139, 52-57.

Demir, R. (2007). *Philosophia Ottomanica Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Türk Felsefesi Yeni Felsefe* (C. III). Ankara: Lotus Yayınevi.

Demir, R. (2010a). Fen Adamları, İlk Bilim Tarihi Kitabımız. Y. Unat (Ed.) *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji Makaleler* içinde (s. 259-270). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Demir, R. (2010b). Subhi Edhem Bey'in *'İlm-i Nebâtât Târîhi'*nde Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci. Y. Unat (Ed.) *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji Makaleler* içinde (s. 259-270). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Demir, R., Uymaz, T. (2013). Yaşam ve Ölüm Üzerine Bir Deneme: Subhi Edhem Bey'in Hayat ve Mevt'i. *Dört Öge*, 4, 51-77.

Dinçer, G. (2019). Subhi Edhem Bey'in *Fen Adamları* Adlı Kitabı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dölen, E. (2008). II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X (I), 29-33.

Duman, H. (1986). *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Katoloğu 1828-1928*. İstanbul: IRCICA.

Etker, Ş. (2005). Osmanlı Bilimi Araştırmaları, c.VI, sayı 2 (2005) için bazı düzeltmeler. *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, VII (I), 192.

Fındık, T. T. (2006). Suphi Ethem'in Ulûm-ı Tabiiyye Lügati'nin Günümüz Türkiye Türkçesi İmlasına Aktarımı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Günergun, F. (2005). Doktor Kimyager Mehmed Ziya Ülken: Sır William Ramsey'in Türk Öğrencisi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI (2), 79-116.

Günergun, F. (2008). Darülfünun Kimya Eğitiminde Reform: I. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'a Gelen Üç Alman Kimyager. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X (I), 47-90.

Günergun, F., Baytop A. (1998). Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) ve Botanikle İlgili Yayınları. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2, 293-317.

İhsanoğlu, E., Şeşen, R., Bekar, M. S., Gündüz, G., Bulut, V. (2006). *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi I-II*. İstanbul: IRCICA.

Kalaycıoğulları, İ. (2020. *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'sinde Bilim* I-II. İstanbul: Muhayyel.

Kalaycıoğulları, İ. (2013). Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri. *Dört Öge*, (4,) 79-119.

Kara, İ. (2013). Yaltkaya Mehmet Şerefettin. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 43, s. 308-310). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Mecmûa-i İbretnümâ, 13, (Şevvâl 1282/Mart 1866).

Şemsettin Sâmi. (1996). *Kâmusu'l-A'lâm*. C. III, Ankara: Kaşgar Neşriyat.

Odabaşı, İ. A. (2006). II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Odabaşı, A. (2007a). Subhi Edhem Bey'in *Tabiat*'ı. *Bilim ve Ütopya*, (152), 18-25.

Odabaşı, A. (2007b). Subhi Edhem Bey ve *Beşer ve Tabiat* Dergisi. *Bilim ve Ütopya*, (159), 18-32.

Özcan, A. (1994). Dukakinzâde Ahmed Paşa. *İslâm ansiklopedisi* (C. 9, s. 550-551). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Sadigova, P. (2020). İlk Türkçe Telif Sosyoloji Kitabı: Subhi Edhem'in *Sosyoloji*'si. *Bilim ve Ütopya* (309), 67-73.

Subhi Edhem. (2014). *Bergson ve Felsefesi* (L. Bayraktar ve Z. Tek, Sad. ve Yay. Haz.). Konya: Çizgi Kitabevi.

Subhi Edhem. (2021). *Tarih ve Müverrihler* (Ş. Ceylan, Sad.). Kahramanmaraş: Samer Yayınları.

Subhi Edhem. (1917). *Musahabelerim*. İstanbul: Ulum-ı Tabiiye ve İctimaiye Kütübhanesi. Erişim tarihi: 19.10.2021, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Subhi%20Edhem&bolumsanal=001

Ülken, H. Z. (2005.) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Yıldırım, R. V. (2017). Genç Yaşta Kaybedilen Bir Değer: Tıbb-ı Adlî Müderrisi Dr. Vasfi Bey (1884-1924). *Lokman Hekim Dergisi*, 7 (3), 200-210.

Summary

The 19th century was the period of modernization in the Ottoman Empire. It is known that popular science and philosophy journals, which were started to be published after the 1860s, also played an important role in this process. One of the last examples of these magazines was *Beşer ve Tabiat*. It was a popular science journal that was published weekly in total five issues between 7 August and 11 September 1919 in Ottoman Turkey occupied by the Western states. The journal was published by Subhi Edhem, one of the last Ottoman scholars. The journal contained articles on many different fields such as natural sciences, philosophy, sociology, economics, geography, law, art, classical music history, anthropology, language, biography and news and criticisms of the Ottoman science, education and cultural life of the period. The journal, which included pictures and photographs, is an important historical document in terms of showing the intellectual and cultural life in occupied Ottoman Turkey. Despite the fact that it was published in an environment of occupation conditions, no political articles or attitudes appear in the journal for or against.

A lot of significant articles in the journal belong to Subhi Edhem. From these writings, it is understood that Subhi Edhem had an evolutionist and positivist understanding of knowledge and science. According to him, knowledge is only scientific knowledge. On the other hand, for Subhi Edhem, scientific knowledge means natural sciences. As it is understood from his articles on the subject in the journal, he divides natural sciences into two, material natural sciences that examine matter such as physics, chemistry and astronomy, and living sciences consisting of biology and medicine with all branches, and puts the latter at the center of natural sciences. According to Subhi Edhem, it is the achievements in the sciences, especially in the natural sciences, that make the West advanced and powerful in the whole world. On the other hand, he argues that our traditional culture, which was a form of medieval Islamic civilization in the later periods, has become completely superstitious and he thinks that the salvation of our country is possible with the implementation of an education program in which natural sciences are at the center.

In his various articles in the journal, Subhi Edhem explains the development-progress history of natural sciences in the West, on the one hand, and the history of these sciences in Islamic and Ottoman culture, on the one hand, and on the other hand, explains his views and suggestions on how these sciences should be taught and read in our country. Although his explanations of the history of natural sciences in the Western and Eastern worlds are short

and contain many names, it seems that some explanations of the history of these sciences in Islam and the Ottoman Empire are not very convincing on one or two points. However, it can be said that many of the names mentioned by emphasizing while describing the history of these sciences in the Ottoman Empire are the cornerstones of the process in question that must be taken into account when writing the history of science and thought.

It is also seen that Subhi Edhem offers remarkable suggestions regarding the education and training of natural sciences in our country. To highlight some of them, while teaching these sciences, the lessons should be separated as observation/trip and experiment lessons, and the instructors as lecturers and researchers. Laboratories related to these sciences should be gathered in one place, that is, central laboratories should be established and professors should be given academic chairs there. Thus, teachers should not go to schools, but students should go to laboratories. Science and technology terms produced in the West should be used in their original form, not in Turkish. On the other hand, while creating scientific terminology, the language of the people should not be avoided. First of all, native plant and animal species should be researched and examined, and Turkish names of plant and animal species should be used. University professors should be given the task of translating the most important books of their field into our language. We can see such suggestions, which are still applicable today, as signs of his field competence.

One of the practices in the Ottoman modernization movements was the students sent to Western countries to learn modern sciences. One of them was İsmail Hakkı Bey, who was also Subhi Edhem's teacher. Subhi Edhem criticizes the scientific aspects and works of his teacher, who was one of the leading figures of biological sciences in the country during his time. In these criticisms, he states that he met his teacher for a long time, that they were sincere enough to travel together, that he could not criticize his teacher because he admired his teacher not only in terms of science but also in every subject, but over time he overcame this feeling. The most important information he gave about his teacher is that although he was one of the students sent abroad by the Ottoman state, he returned home before graduating from Alfort Veterinary School. All this information, on the one hand, reveals biographical details about him and his teacher, some of which are unknown, on the other hand, it necessitates the correction of some biographical mistakes that have come up to date.

One of the important criticisms of Subhi Edhem in the magazine is about the Darülfünun, the first and only university established in the Ottoman Empire. In these criticisms, he explains his views on many problems such as plagiarism, academic independence, order, quality of university education and being productive. He objects to the changing criteria for acquiring academic titles and complains about the inefficiency of the staff sent to the West for scientific education at great expense. However, he especially opposes the fact that the Minister of Education becomes the Rector of the University, that is, the politicization of the Darülfünun, that is, the university. These criticisms show that Subhi Edhem is a completely scientific person who is far from current politics.

One of the important sections in the journal is the section that aims to teach the readers Latin. The Latin lessons that he started to give in the journal must have been a job that was attempted for the first time during the Ottoman period, although the magazine could not continue its publication, so it was finished before it even started. With this serial, at least, it can be said that for the first time in Ottoman cultural life, a scholar attempted to teach Latin to the public and academics in a popular scientific periodical. More importantly, the reasoning of this initiative that our academics are unable to pronounce the names of foreign-origin concepts and scholars correctly or mis-express them according to the phonetics of the foreign language they know continues to be a valid problem even today.

As a result, it turns out that Subhi Edhem is an scientific and philosophical figure and that his journal is an important publication in terms of understanding the late Ottoman thought, with many details mentioned and not mentioned here.